

162599

Bilkent Üniversitesi
Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

**FATMA ALİYE HANIM'IN ROMANLARINDA
KADIN SORUNU**

FİRDEVS CANBAZ

Türk Edebiyatı Disiplininde Master Derecesi Kazanma
Yükümlülüklerinin Parçasıdır

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
Bilkent Üniversitesi, Ankara

Haziran 2005

Bütün hakları saklıdır.

Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.

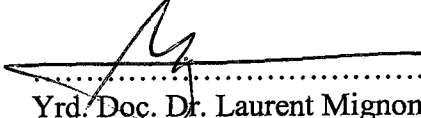
© Firdevs Canbaz

Anneme

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon
Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Prof. Dr. Nurullah Çetin
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

.....
Doç. Dr. Ayşenur İslam
Tez Jürisi Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'nün onayı

.....
Prof. Dr. Erdal Erel
Enstitü Müdürü

ÖZET

Fatma Aliye Hanım (1862-1936) Osmanlı İmparatorluğu'nda "kadın sorunu"nu romanlarında tartışan ilk Müslüman Türk kadın romancı olması bakımından oldukça önemli bir isimdir. Fatma Aliye Hanım'a kadar kadın ve kadın ile ilgili problemler sadece erkeklerin tartıştıkları bir alan iken ilk defa Fatma Aliye Hanım romanları ile daha önceki Osmanlı romanlarında çizilen kadın tipine alternatif örnek bir "kadın tipi" ortaya koymuştur.

Tezde, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, kadın sorununa nasıl yaklaştığı ortaya koyulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan kadın hareketinin, "feminizm"den ne ölçüde etkilendiği tam olarak tespit edilemese de, feminizmin ve Osmanlı kadınlarının talepleri, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, kadın konusuna bakış açısının anlaşılması dolayısıyla bu çalışmanın ilgi alanındadır. Fatma Aliye Hanım'ın, tezin bölüm başlıkları ile yakından ilgili makaleleri de tez sırasında kullanılmış ancak temel olarak yazarın romanlarına bağlı kalınmıştır. Fatma Aliye Hanım'ın Ahmet Mithat Efendi ile yazdığı *Hayâl ve Hakikat* (1891) adlı roman da çalışma sırasında kullanılmış ancak tezin ortaya konulmasında *Muhâzarât* (1892), *Refet* (1896), *Udi* (1898), *Levâiyih-i Hayât* (1898) ve *Enîn* (1910) adlı romanlar incelenmiştir.

Fatma Aliye Hanım'ın romanları ilk bakışta yüzeysel olarak feminist okumaya yatkın romanlar olarak görülse de bu çalışmanın sonucunda, Fatma Aliye Hanım'ın feminist bir yazar olduğunu ve romanlarının da feminist edebiyatın ürünü olduğunu söylemenin yanlış olduğu kanıtlanmıştır. Fatma Aliye Hanım, romanlarında kadın sorunlarını ele alsa da konuyu kendi toplumsal, dinî ve kültürel değerleri doğrultusunda yorumladığı, ayrıca Fatma Aliye Hanım'ın toplumsal konumu dolayısıyla sorun algısının farklı olduğu görülmüştür. Sonuç olarak Fatma Aliye Hanım'ın, romanlarında değindiği sorunlara getirdiği çözümlerin İslam'a dayanması dolayısıyla, muhafazakâr Müslüman bir kadın yazar olarak tanımlanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kadın ve Edebiyat, Osmanlı Kadın Hareketi, Feminizm, Aile

ABSTRACT

The Woman Question in Fatma Aliye Hanim's Novels

Being the first Muslim Turkish woman novelist discussing the “woman question”, Fatma Aliye Hanim is a prominent literary figure in Turkish history. Since her, woman and woman problems were the subject that only men discuss. With her novels, for the first time, she portrayed an alternative “model woman” to the woman prototype that had been displayed in Ottoman novels.

In this dissertation, her approach to woman question has been studied. In spite of the fact that to what extent the women movement in the late period of the Ottoman Empire was influenced by the feminist movement in the Western World has not been spotted exactly, the demands of feminism and Ottoman women are under the scope of this study for they are crucial to understanding Fatma Aliye Hanim's view of the woman problem. Fatma Aliye Hanim's essays that are closely related to the titles of the chapters of this dissertation have been used in this study. Nevertheless, the works which have been referred to as the main sources are her novels. Her novel, *Hayal ve Hakikat (Reality and Imagination)*, which she wrote in cooperation with Ahmet Mithat Efendi has been exploited in the study but her novels *Muhâzarât* (1892), *Refet* (1896), *Udi* (1898), *Levâiyih-i Hayât* (1898) and *Enîn* (1910) has been reviewed in this dissertation.

At the end of the study, it has been proved that Fatma Aliye Hanim's novels, however they may seem likely to be read as feminist readings at the surface level, when thoroughly examined, are unlikely to be labeled as works of feminist literature and the writer is unlikely to be categorized as a feminist writer, accordingly. It has been stated that, although she deals with the problems of women in her novels, as a result of her social, cultural and religious situation, the way she assesses these problems is different. In conclusion Fatma Aliye Hanim has to be defined as a conservative Muslim woman writer since her proposed solutions to the problems depicted in her novels are based on Islam.

Key Words: Woman and Literature, Ottoman Woman Movement, Feminism, Family

TEŞEKKÜR

Danışmanım Laurent Mignon’a tez sırasında karşılaştığım zorlukları aşmam noktasında yol gösterdiği, moral verdiği, en son halini alana kadar tezimi titizlikle okuduğu için teşekkür ediyorum. Bu tezin yazım sürecinde kendisinden, akademik bir çalışmanın hangi aşamalardan geçmesi gerektiğine, bilim ahlâkına, akademi üslûbuna ve adabımuaşerete dair pek çok şey öğrendiğimi söylemeliyim.

Yapıcı eleştirileri ve tavsiyeleri sayesinde karamsarlıktan ve ufuksuzluktan kurtulmam kolay oldu ve bu tezi yazabildim. Tezde kullandığım kaynaklara ulaşmam noktasında yardımlarını ve kütüphanesini esirgemeyen, tez jürisine de katılarak değerli eleştirilerde bulunan hocam Nurullah Çetin’e ve jüri üyesi Ayşenur İslam’a yapıcı eleştirileri ile tezime katkıda bulunduğu için teşekkürlerimi sunuyorum.

Hayatımdaki her şeyi kolaylaştıran ve her zaman yanımda hissettiğim aileme, teknik noktalardaki yardımlarının yanında samimiyetleriyle de destek olan Berrin, Esra ve Nurdan’a sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Özet	v
Abstract	vi
Teşekkür	vii
İçindekiler	viii
Giriş	1
I. Fatma Aliye Hanım'ın Makalelerinde Kadın Sorunu	18
II. Kadın ve Aile	31
A. Evlilik Öncesi Aşk	33
B. Görücü Usulü ile Evlilik ve Evlilikte Denklik	43
C. Sadakat	50
D. Annelik	60
III. Kadın ve Edebiyat	65
IV. Kadının Çalışması	81
Sonuç	103
Seçilmiş Bibliyografya	108
Özgeçmiş	113

GİRİŞ

“Fatma Aliye Hanım’ın Romanlarında Kadın Söylemi” başlıklı bu tezin amacı, Tanzimat ile birlikte Osmanlı toplumundaki tartışma konularından biri olan “kadın”ın ve “kadın sorunu”nun Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında nasıl ele alındığını inceleyip Fatma Aliye Hanım’ın “kadın sorunu”na yaklaşımını ortaya koymaktır. Tartışma, Fatma Aliye Hanım’ın, *Muhâzarât* (1892), *Refet* (1896), *Udî* (1898), *Levâiyih-i Hayât* (1898) ve *Enîn* (1910) adlı romanları üzerinde yürütülecek, Fatma Aliye Hanım’ın Ahmet Mithat Efendi ile yazdığı *Hayâl ve Hakikat* (1891) adlı roman, tez içinde ilgili yerlerde kullanılacak ancak ayrıca incelenmeyecektir.

Özellikle erkek yazarlar tarafından makaleler ve edebî eserler yolu ile kaleme alınan kadın ve onun toplumdaki konumu hakkındaki tartışmalar Osmanlı Devleti’nde batılılaşma hareketi ile bağlantılı olarak başlamıştır. Şerif Mardin, “Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma” adlı makalesinde, Türk kültürünü araştıran tarihçilerin, o dönem yazarlarının en çok iki sorun üzerinde durduklarını bunların da kadının toplumdaki yeri ve üst sınıf erkeklerin aşırı batılılaşması olduğunu söylediklerini aktarır (31). Tanzimat ile birlikte, kadının toplumdaki yeri, tartışmaların olduğu kadar edebî eserlerin de konusunu oluşturur. Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* adlı kitabında evlenme usulü, kadına karşı tutum, cariyelik kurumu gibi toplumsal sorunların ilk romanların konularını oluşturduğunu belirtmektedir (19). Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal ve Şemsettin Sami Tanzimat döneminde kadını farklı açılardan ele alan en önemli isimlerdir. Ancak “kadın sorunu”nu romanlarında ve makalelerinde işleyen bir kadın yazara rastlamak

için Fatma Aliye Hanım'a kadar beklemek gerekecektir. Yakın tarihe kadar Osmanlı edebiyatında roman yazan ilk kadın yazar Fatma Aliye Hanım olarak bilinmekte idi. 1994'te yayımlanan Zehra Toska'nın araştırmaları doğrultusunda "Zehra Hanım"ın *Aşk-ı Vatan* adlı romanı ile Osmanlıda ilk Müslüman kadın romancı olduğu tespit edilmiştir. Fatma Aliye Hanım ise, birbiri ardına yayımladığı romanlarla Saliha Parker'in de dediği gibi "kadın sorunu"nu ilk ele alan kadın olması bakımından (279), dönemin çeşitli dergilerinde bu konuda makaleler de yayımlamış, dernek çalışmalarında bulunmuş, üretken bir yazar olarak dikkat çeken ve üzerinde durulması gereken önemli bir isimdir.

Bu tezin en önemli gerekçelerinden birisi, kadın sorununun tartışıldığı romanlar söz konusu olduğunda Fatma Aliye Hanım'dan genellikle bahsedilmemesi ve bugüne kadar hakkında yapılmış az sayıdaki incelemelerin ise Fatma Aliye Hanım'ın anlaşılmasında yetersiz kalmasıdır. Fatma Aliye Hanım, *Muhâzarât* adlı romanında, romanın bir ahlâk dersi olduğunu söylemektedir (99). Romanın eğitici bir araç olduğunu düşünmesi, kullandığı üslup ve çizdiği tipler nedeni ile Tanzimat roman geleneğine eklemenebilmekte iken Cumhuriyet öncesi romanlar değerlendirildiğinde Fatma Aliye Hanım'ın romanları hak ettiği ilgiyi görememiştir. Hâlbuki Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında çizdiği örnek kadın tipi genel olarak daha önce Osmanlı romanında görülen kadın tiplerine benzememektedir.

Berna Moran, özellikle *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat* (1875), *İntibah* (1876) , *Sergüzeşt* (1889) ve *Zehra* (1896) üzerinden yaptığı incelemenin sonucunda karşıt iki kadın tipinden söz edilebileceğini belirtmiştir. Bunlardan biri "kurban tipi", diğeri de "ölümcül kadın tipi"dir (39). Moran, Tanzimat romancılarının kurban tipini, özellikle görücü usulü ile evlenmelerin neden olduğu mutsuzluklara dikkat çekmek için yarattıklarını iddia eder (40). Genç yaşta ölen erkek kahramanların da

olduğunu ancak yazarların özellikle fikri sorulmadan evlendirilen kızları kurban olarak seçtiklerini belirtir (42). Moran, “Biri melek, biri şeytan” bu iki karşıt tipin bu tür romanlarda görüldüğünü belirtir (46). Deniz Kandiyoti de, “Cariyeler, Fattan Kadınlar ve Yoldaşlar: Türk Romanında Kadın İmgeleri” adlı makalesinde, Osmanlı romanı hakkında şöyle der: “Tanzimat evi, babasız, zayıf ve dar kafalı annelerin entrikalarının, oğulların beceriksizlikleri, ahlaksızlıkları ve budalalıklarıyla birleştiği, dönüşsüz trajik sonuçlara yol açacak bir yer olarak resmedilir” (138). Kandiyoti, bu tiplerin dışında alternatif bir kadın tipinin de görülmediğini, ancak Halide Edip ile bu bakışın değiştiğini söyleyecektir (144).

Vartan Paşa’nın *Akabi Hikâyesi* (1851) ve Ahmet Mithat Efendi’nin *Felâtun Bey ile Rakım Efendi* (1875) adlı romanlarındaki Hagop Ağa ve Rakım Efendi dışında olumlu ve örnek erkek tiplere pek rastlamamasına karşın olumlu kadın tipine Ahmet Mithat Efendi’nin *Dürdane Hanım* (1882) adlı romanındaki Ulviye Hanım ve *Felsefe-i Zenan*’ındaki (1870) Fazıla örnek gösterilebilir. İlk defa *Muhâzarât* ile babasız kalan oğlunun iyi bir eğitim alarak büyümesini sağlayan örnek bir anneye, Münevver Hanım’a rastlanır. *Muhâzarât*’ta Fâzıla ile başlayan örnek genç kız tipini, *Refet*’in baş kişisi Refet, *Udî*’de yaşadığı her şeye rağmen hayatta kalmayı başaran Bedia, *Enîn*’de Sabahat izler. *Enîn*’de, Sabahat, Tanzimat romanlarında görülen diğer “tip”ler gibi eğitim almış, Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir. Yine Fehame de Fransızca bilen Avrupa usulünde yetiştirilmiş bir genç kızdır (64). Sabahat ve Rifat aynı zamanda piyano çalabilmektedirler (24). Ayrıca Sabahat ve Fehame, bunun yanında tarih, felsefe gibi dersler de almaktadırlar (139).

Nazan Aksoy, “Fatma Aliye Hanım’ın ‘Muhazarat’ında Kadın Açısı” adlı makalesinde Tanzimat dönemi erkek yazarların ideal kadın tipinin hep okumuş, ve son derece itaatkâr, piyano çalan, Fransızca bilen, uysal ve güzel kadınına örnek

olabilecek *Muhâzarât*'ın Fazıla'sı ile, bu niteliklere sahip bir kadının erkeği belki mutlu ettiğine ama kadının mutlu olmadığına, Fazıla'nın Remzi ile evliliği dolayısıyla dikkat çekerek erkek hayal gücünü süsleyen bu tipin yaşadığı sorunlara dikkat çekmiştir (94-95). Bu noktada Fatma Aliye Hanım'ın erkeklere eleştirisi söz konusudur. Ogün Kırtıl ise “Fatma Âliye ve Muhâdarât'ı” adlı makalesinde, bu romanda karakterlerin “saf kötülük veya iyilik” içinde olduklarını söyleyecek ve Fatma Aliye Hanım'ın roman kişilerine karşı mesafeli durmayı başaramadığını ifade edecektir (115). Ancak Kırtıl, Fatma Aliye Hanım'ın romana bakışı dolayısıyla bu örnek tipleri bilinçli bir tavırla oluşturduğunu gözden kaçırmaktadır. Dolayısıyla, Fatma Aliye Hanım'ın, yarattığı örnek tiplerin tarafını tutması şaşırtıcı değildir.

Melihat Göbenli, “Fatma Aliye Hanım ve Şair Fıtnat Hanım” adlı makalesinde, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarındaki kişilerin “İslâmi kuralların dışına çıkmasalar da kendine güvenen ve mücadeleci tipler” olduklarını söylerken kendine güvenmenin ve mücadeleci olmanın İslam'dan uzak olmakla bağlantılı olduğunu ima etmektedir (37). Göbenli, “Romanlarının ana karakterleri mücadele eden ve kendine güvenen kadınlardır. Dolayısıyla bu kadınların mücadeleleri çok ender başarıyla sonuçlanır, çünkü onlar *Muhadarat* romanındaki Fazıla gibi toplusal ve dinî değerlerin dışına çıkamazlar” (37) derken hem bu cümleler arasında olmayan bir bağlantı kurmaya çalışmakta hem de Fatma Aliye Hanım'ın diğer romanlarında Refet, Bedîa, Sabahat gibi, yaşadıkları problemlere karşı mücadele eden ve başarı ile bu sorunların üstesinden gelen genç kızları ve kadınları göz ardı etmektedir. Mübeccel Kızıltan da, kendisi ile yapılan bir röportajda Fatma Aliye Hanım'ın ilk romanında romantik, edilgen ve yaşama yenik düşen kadının, daha sonra yerini eğitim görmüş, meslek sahibi, kendine güvenen, mücadeleci bir kadın tipine bırakacağını ve Fatma Aliye Hanım'ın ideal kadın tipinin böyle olduğunu

söyleyecektir (65). Ancak *Muhâzarât*'ın Fazıla'sı yaşama yenik düşmüş bir kadın değildir. Bu eleştiri Vedat dolayısıyla yapılıyor olsa bile Fatma Aliye Hanım'ın genel tutumu dolayısıyla dışarıda tutulmalıdır. *Express*'te yayımlanan yazarı belli olmayan bir yazıda da yine Fatma Aliye Hanım'ın idealindeki "kadın tipi"nin Avrupa kadını olmadığı belirtilmektedir: "Ona göre kadınlar, İslamiyet'in geçmişte onlara sağladığı hukuktan habersizdir, dolayısıyla umudu ve kurtuluşu Avrupa kadınlarının gelişmesinde aramaktadır" (30).

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında dikkat çeken bir başka nokta, köle ve cariyelere daha önceki romanlara göre daha olumlu yaklaşmış olmasıdır. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında cariyeye ve kölelerin oldukça değerli oldukları mesajı sık sık verilmiştir. *Enîn*'de Sabahat, İtimat'ı kız kardeşi gibi sevmektedir (127). *Udî*'de Bedia için Rüstem, babasından kendisine kalan en kıymetli şeydir (222). Fatma Aliye Hanım'a kadar romanlarda daha çok olumsuz durumlarda görülen cariyeye de *Muhâzarât*'ta söz hakkına sahiptir. Nurullah Çetin, "II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)" başlıklı yazısında, Remzi'nin çocuk sahibi olmak için istediği odalığı, çocuk doğunca göndermek istemesine Fazıla'nın "Valdeyi evlâdından ayırmak kadar vahşet olmaz" diyerek bu haksız duruma tepki göstermesine dikkat çeker (39). Bir başka önemli nokta da ev sahibi erkeklerin cariyelerini onlar razı olmadan cinsel anlamda kullanamamalarıdır. Nurullah Çetin, romanda Şebib'in Fazıla'ya kendisini isteyip istemediğini sormasına dikkat çeker (39). Bütün bunlar daha önce Tanzimat romanlarında görülen köle ve cariyeye tiplerinden daha farklıdır; ancak bu noktalarda yapılan eleştirilerin sayısı oldukça sınırlıdır.

Tezin gerekçesini destekleyen bir başka nokta da, Fatma Aliye Hanım hakkındaki yayınların, yazarın eserlerinin çeşitliliğini yansıtmaması ve yapılan

eleştirilerde ise en çok bilinen *Hayâl ve Hakikat* ile *Muhâzarât* romanları üzerinden benzeri şeyler söylenmesidir. Fatma Aliye Hanım, bugün en çok Ahmet Mithat Efendi ile yazdığı *Hayâl ve Hakikat* (1891) ile ve daha sonra yayımladığı ilk romanı *Muhâzarât* (1892) ile tanınmaktadır. Bu romanların dışında Fatma Aliye Hanım'ın, en ilgi çeken eseri *Nisvân-ı İslâm* (1892) adlı kitaptır. Yazarın *Udî* (1898) ve *Levâiyih-i Hayât* (1898) adlı romanları 2002'de günümüz alfabesine aktarılmıştır. *Refet* (1896) ve *Enîn* (1910) adlı romanları ise hâlâ günümüz alfabesi ile yayımlanmayı beklemektedir. Bu son iki romana, Mübeccel Kızıltan'dan başka değinen olmamıştır. Özellikle *Refet*, Fatma Aliye Hanım'ın kadının çalışması konusundaki düşüncelerine, romandaki kişilerin hikâyesi yoluyla en ağırlıklı yer verdiği romanlarındandır denilebilir. Ancak bu romana bugün eski yazı bilmeyen okuyucuların ulaşması hâlâ mümkün değildir. Fatma Aliye Hanım üzerine yapılan çalışmalarda ise, bu romanlar yazarın özellikle kadın sorununa bakışının anlaşılması noktasında gerekli ilgiyi görememiştir. Belki de bu vesile ile K. Kurtuluş İzbek'in, *Muhâzarât*'a haksızlık yapıldığı dair düşüncelerine yer verilebilir:

Şimdi gözlerinizi kapayın ve bir an için “Fatma Aliye” adı yerine Avrupalı bir ad düşünün; sonra da aynı şeyi “Muhadarat” için yapın. Yaptınız mı; tamam... Artık isimler “Türk” olmadığına göre; kitabın kapağına “1895'te tüm dünyada yankı uyandırmış olan –klasik”in ibaresini de ekleyiniz. Şimdi bu kitabın, artık Türkiye’de peynir ekmek gibi satmaması için bir neden söyleyebilir misiniz? (25-26)

İzbek, Fatma Aliye'nin dilinin sadeliğine dikkat çekerken yazarın diğer romanlarının da yeni yazıya aktarılması gerektiğini söylemektedir. İzbek, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarının sadece bir kısmı üzerinden konuşulduğunu söyleyerek bu durumu eleştirmektedir (26).

Fatma Aliye Hanım'ın dönemin süreli yayınlarında yayımladığı kadın konusundaki makaleler de henüz Latin harfleri ile yayımlanmamıştır. Ancak eski yazı bilenlerin okuyabileceği bu makaleler, bu tezin önünü açacak kadar önem taşımaktadır. Fatma Aliye Hanım'ın kadın sorununa nasıl yaklaştığını görmek bakımından, bu makaleler okunmadan yapılan eleştiriler eksik kalacaktır. Yazarın bütün romanlarına ve romanlarındaki konularla bağlantılı olan makalelerine kuşatıcı bir tavırla yaklaşmadığı için Fatma Aliye Hanım'ın romanları üzerine yapılan okumaların çoğu zaman yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu noktada, daha önce yapılan çalışmalarda görülen eksikliklerin dile getirilmesi de tezin önemli bir gerekçesini oluşturur.

1993'te yapılan Emel Aşa'nın sadece İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan "Fatma Aliye Hanım, Hayatı, Sanatı, Eserleri, Fikirleri" başlıklı yayımlanmamış doktora çalışması, ayrıntılı bir biyografi verirken herhangi bir sorun üzerine odaklanmamıştır. Uzun özetler içeren bu tezin bu çalışmaya belirgin bir katkısı olmamıştır. Bir başka çalışma, 1990'da yayımlanan Mübeccel Kızıltan'ın "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım" adlı makalesidir. Kızıltan, adı geçen makalede Fatma Aliye Hanım'ı yazar olmaya hazırlayan koşullardan bahseder. Mübeccel Kızıltan, yazarın *Nisvân-ı İslâm* adlı yapıtından söz ederken Fatma Aliye Hanım'ın, İslâm'da kadın hukukuna derinlemesine vâkıf olmasına babası ile *Mecelle* üzerine çalışmış olmasını neden gösterir (294). Yazarın yabancı dillere çevrilen eserleri ile ülkesini yalnız Avrupa'ya tanıtmakla kalmadığını aynı zamanda gerek toplumsal etkinlikleriyle gerek yazdıklarıyla kendi toplumunun, özellikle kadınların eğitilmesi ve aydınlatılması için uğraş verdiğini belirtir (309).

Mübeccel Kızıltan makalesinde romanları incelerken her birinin uzunca özetini verir; ancak Fatma Aliye'nin *Hayâl ve Hakikat*'te ve *Muhâzarât*'ta yazdığı

kadınların duruşu arasındaki farklılığa dikkat çekmez. Hâlbuki bu farklılık nedeniyle, *Hayâl ve Hakikat*, bu tezde incelenen romanların dışında tutulmuştur. *Hayâl ve Hakikat*'te Fatma Aliye Hanım, Ahmet Mithat Efendi'nin özellikle kadınların isteriye yatkın oldukları düşüncesini, genç kızların zamanlarını evlilik ve aşka dair kurdukları hayallerle geçirmeleri nedeniyle hayal kırıklığına uğradıklarında bunun kendilerini kötü etkilediğini kanıtlamak ve bir ders vermek amacıyla Vedat adlı karakteri yazmıştır. Ancak bu tezde üzerinde durulacağı gibi Fatma Aliye Hanım'ın örnek kadın tipleri bu tür davranışlar göstermemektedirler. Mübeccel Kızıltan'ın makalesi kimi eleştirilerde bulunsada daha çok tanıtım amaçlı hazırlanmış bir makaledir. *Hayâl ve Hakikat*'in incelendiği bir başka çalışma da “Bir Kadın ve Ahmet Mithat Efendi” adlı makaledir. Bahriye Çeri, bu makalesinde Fatma Aliye Hanım'ın kadının birdenbire âşık olmasını normal karşıladığını oysa Ahmet Mithat Efendi'nin bu durumu biyoloji ve psikoloji kurallarına aykırı bulduğunu söyler (32). Hâlbuki Fatma Aliye, romanda aslında bir ders verilmek amacı ile çizilen Vedat adlı kişinin sadece sözcüsü olmuştur. Yani Bahriye Çeri romandaki Vedat karakteri ile Fatma Aliye Hanım'ı özdeşleştirme hatasına düşmüştür (32). Ancak aynı makalenin sonlarında romanda kadın yazarın, aşk yüzünden ölen kadın kahramanı alttan alta eleştirmiş olabileceğini söyleyecektir (33). *Hayâl ve Hakikat*'in sonunda Ahmet Mithat, “İsteri” adlı bölümde Vedat'ın bir kadın hastalığı olduğunu söylediği histeriye kapıldığını belirtir. Ancak Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında umutsuzca âşık olanların genellikle erkekler olduğu görülmektedir. Özellikle de örnek kadın tipleri aşka tutulmaz ve yenilmezler.

Fatma Aliye Hanım hakkında yazılmış bir başka makale Nüket Esen'in, “Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu” adlı çalışmasıdır. Bu makale Ahmet Mithat Efendi'nin Fatma Aliye Hanım için yazdığı biyografinin eleştirisidir. Ahmet Mithat

Efendi, “manevi kızım” dediği Fatma Aliye Hanım’a bir hediye vermek istemiş ve sonunda “Seni sana takdim ediyorum” (Bedia Ermat, 8) diyerek bu biyografıyı yayımlamıştır. Kitap, Fatma Aliye Hanım’ın kendini anlattığı bölümler dolayısıyla biyografi-otobiyografi karışımı bir kitap olmuş ve bugüne kadar Fatma Aliye Hanım hakkında araştırma yapanlar için birinci el bir kaynak olarak en sık başvuru kaynaklardan olmuştur. Nüket Esen bu yazıda, Fatma Aliye Hanım’ın konumunu çok ikircikli bulduğunu, yazarın *Nisvân-ı İslâm*’da ve birçok makalesinde kadın sorununa son derece gelenekçi bir yaklaşımla bakarken romanlarında alttan alta başkaldıran, güçlü, tuttuğunu koparan kadınlar çizmiş olduğunu söyler. Ancak, bunlar tartışmalı iddialardır. Fatma Aliye Hanım’ın romanlarındaki karakterlerin de Nüket Esen’in bahsettiği “gelenekçi” yaklaşımdan ayrılmadığı bu tezde ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Ayrıca zaten Fatma Aliye Hanım’ın romanların dışındaki eserlerinde ve makalelerinde çizdiği, gelenekteki örnek kadın tipi romanlarındakinden farklı bir şekilde tanımlanmış değildir.

Fatma Aliye Hanım hakkında çalışanlar için öncelikli kaynaklardan biri olan Ahmet Mithat Efendi’nin yazdığı biyografinin bugün iki ayrı baskısı vardır. Birisi Bedia Ermat tarafından yapılmış *Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* adı ile 1994’te yayımlanmıştır. Tezde, biyografiden yapılan alıntılarda bu baskı kullanılmıştır. Diğeri ise *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye’nin Neşeti* adı ile 1998’de yayımlanmıştır. Bu baskıyı yayına hazırlayan Müge Galin, kitabın başındaki “Fatma Aliye Hanım: Osmanlı Kadınının Sesi” adlı makalesinde, biyografiden hareketle bazı eleştirilerde bulunur. Müge Galin, yazarın romanlarından örnek vermeden oldukça iddialı bir genelleme ile Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında, sık sık rastlantılara yer verdiğini, birdenbire ortaya çıkan kişilerin diğerleri üstünde mucizevî şekilde etkili olduğunu ve her şeyin “filmlerdeki

gibi” bir sonuca bağlandığını iddia eder (20). Ancak bu ne *Refet*, ne *Udî*, ne *Levâyah-i Hayât* ve ne de *Enîn* için geçerlidir. Aksine Fatma Aliye Hanım daha ilk romanı *Muhâzarât*’tan itibaren romanlarında neden-sonuç ilişkisi konusunda oldukça titiz davranmıştır. Bu durum Galin’in, yazarın romanlarını gözden kaçırdığını düşündürmektedir. Bu fikri destekleyen bir başka neden de Müge Galin’in bir dipnotta “Fatma Aliye’nin yazdığı tarih ve felsefe kitapları arasında şunlar bulunuyordu: Nisvan-ı İslam (1892); Levayih-i Hayat (Hayatın Levhaları, 1897-98); Taaddut-u Zevcat (Zevcelerin çok olması, 1898-99)” notunu düşmesidir (23). Bu kitaplardan ilki, Fatma Aliye Hanım’ın özellikle Avrupalı kadınların Osmanlı toplum yaşamı ve kadınları hakkındaki yanlış ve eksik olduğunu düşündüğü bilgileri düzeltmek amacıyla yazdığı bir kitaptır. *Levâyah-i Hayât*, yazarın mektup-roman tarzında yazdığı bir romanıdır. Son eser ile kastedilen Fatma Aliye Hanım’ın bir din adamı olan Mahmut Esat Efendi’nin “Taaddüt-i Zevcât” adlı makalesine yazdığı cevap olmalıdır; Fatma Aliye Hanım’ın kitabının doğru ismi ise *Taaddüt-i Zevcât’a Zeyl*’dir. Yani bu kitaplar tarih ve felsefe kitapları değildir.

Bu çalışmaların yanında bir de Fatma Aliye Hanım’ın belki de Latin harfleri ile yayımlanan ilk romanı olması bakımından en çok haberdar olunan romanı *Muhâzarât* üzerine yazılmış makaleler vardır. Behçet Necatigil’in 1977’de yayımlanan “1892’de Çıkan ‘Muhâdarât’ı Batıda da Tanınan İlk Kadın Romancımız: Fatma Aliye Hanım” adlı yazısı bir tanıtım yazısı niteliğindedir. Necatigil bu makalede, Merih Haser’in *Aşk-ı Memnu* ile *Muhâzarât* romanlarını karşılaştıran yazısına dikkat çeker. *Muhâzarât* üzerine yapılan bir diğer çalışma Nazan Aksoy’un “Fatma Aliye Hanım’ın ‘Muhazarat’ında Kadın Açısı” adlı makalesidir. Bu makalede, adı geçen romanın feminist bir okuması yapılmıştır. Nazan Aksoy ve Mübeccel Kızıltan, Fatma Aliye Hanım’ın feminist olduğu ön

kabulünden yola çıkmışlar ve Fatma Aliye Hanım'ı feminist okumuşlardır; ancak yaptıkları bu okumalar Fatma Aliye Hanım'ın anlaşılmasında yetersiz kalmış ve bu nedenle yazarın, romanlarında, bazı konularda tutarsızlık olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç, Fatma Aliye Hanım'ın feminist okunduğunda belirgin sorunların olduğunu ortaya koyar. Muallâ Gülnaz, "Nisvân-ı İslam" adlı yazısında Nazan Aksoy'un Fazıla'nın aşkına dikkat çekmesi ve eleştirmesi üzerine, Fatma Aliye Hanım'ın *Muhâzarât*'ta Fazıla üzerinden kadının romanda vurgulanan olumlu özelliklerinden vazgeçmesini değil erkeklerin de bunları öğrenmesi gerektiğine vurgu yaptığını belirtir. Hatta romanının asıl erkekler tarafından okunacağını bildiği için asıl mesajı onlara vermek istediğini söyler (91). Gülnaz, genel olarak Fatma Aliye Hanım'ın doğru geleneklere, iki cins için de geçerli olduğunu düşündüğü hükümlere yaslanan oldukça sağlam ve tutarlı bir bakış açısına sahip olduğunu söyler (91). Bu durum daha önceki okumalarda Fatma Aliye Hanım'ın beslendiği referansların göz ardı edilmiş olabileceğini düşündürür. Bu da beraberinde Fatma Aliye'nin romanlarındaki hâkim söylemin tartışılmasının gerektiğini gösterir. Bu romanla ilgili eleştirilere giriş bölümünde yer verilmesinin nedeni, tezin bölümlerinde ele alınacak diğer romanlar incelenmeden tek bir romanla eksik ve dolayısıyla sağlıklı sonuçlara varıldığını, üstelik bu romanın okumalarında da hatalar olduğunu ve bu hataların Fatma Aliye Hanım'ın tutumunun anlaşılmasını zorlaştırdığını veya yanlış anlaşılmasına neden olduğunu göstermektir.

Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Türk edebiyatı tarihinde, yazdığı romanlarla ve romanlarında tartıştığı konularla Fatma Aliye Hanım, genel geçer kabullerle pek çok yazar için söylenen neredeyse artık bir klişe gibi algılanan "hakkı yenilmiş, yeteri kadar incelenememiş" sitemini belki de en çok hak eden yazarlardan

biridir. Fatma Aliye Hanım hakkında basında çıkan haberler ise bilinen kitapları hakkında bilinenleri tekrar ederek yazılan tanıtım niteliği geçmeyen yazılardır.

Fatma Aliye Hanım'ın adı geçen beş romanının incelendiği bu tezde temel olarak izlenecek yöntem yakın okumadır. Her romanda, çizilen karakter ile Fatma Aliye Hanım'ın kadına yaklaşımı arasındaki ilişki tartışılmıştır. Fatma Aliye Hanım'ın kadın sorunu konusundaki düşüncelerini daha iyi anlamak için Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında işlediği konularla ilgili makaleleri de gerektiğinde kullanılmıştır. Sonunda Fatma Aliye Hanım'ın romanları ile makaleleri ve incelemeleri arasında var olduğu iddia edilen çelişkilerin gerçek olup olmadığı sorgulanacak ve Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, kadın sorunu noktasında hâkim söylemin ne olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Bu noktada Osmanlıda kadın hareketinden bahsederken kullanılan dile, feminist jargonun ifade etmek istediği anlamların Osmanlı kadın hareketinde bir karşılığının olup olmadığına dikkat etmek gerekir. Bu durumda Mübeccel Kızıltan'ın “Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım” başlıklı makalesinin hemen ilk paragrafında Fatma Aliye Hanım'ın Osmanlıda feminizmin öncülüğünü yaptığına dair hükmü tartışılmalıdır (283). Çünkü “feminizm”den Osmanlı kadınlarının ne anladığı ve bu kavramı nasıl yerleştirdikleri birer tartışma konusudur.

Andree Michel'in, *Feminizm* adlı kitabında, her meselenin olduğu gibi kadın meselesinin de zamansal ve mekânsal şartlar çerçevesinde değerlendirilmesine dair görüşü (13) oldukça haklı görünmektedir. Michel, gözlemlenen değişik durumlardaki kadınların durumu değerlendirilirken karşılaşılan bir zorluğun da kültürmerkezcilikten kaynaklandığını belirtmektedir: “Kültürmerkezcilik, belirli bir toplumu gözlemleyen kişinin ona, kendi toplumunun normlarını yansıtmayı ve

bunları mutlak geçerliliği olan kıstaslar gibi kabul etmesidir” (13). Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından çok sonra, henüz yakın tarihlerde başlayan kadın çalışmalarında, Osmanlı döneminde bir kadın hareketinden bahsedilirken bu risk göz ardı edilmemelidir. Çünkü kullanılan alfabeden, toplumsal mirasın büyük bir kısmına kadar geride kalan şeylerden sonra, yeni cumhuriyette korunan ortak kültür kadın sorununun anlaşılmasında yeterli olmayabilir. Michel’in tavsiyeleri şöyledir:

[Bu] tutum, kadınların geçmiş bir dönemdeki durumunu, çağdaş toplumun feminist normlarına göre yargılamaya yol açabilir. Aynı şekilde, kadınların durumunun gerektiği gibi ortaya konulabilmesi için, toplumların gözlemine ataerkil önyargıları katan erkekmerkezci, Batı ve Avrupa toplumlarının değerlerini zaman ve mekan ayırımı yapmadan uygulayan *kültürmerkezci* ve *Avrupamerkezci* (eurocentriste) ve nihayet, mutlak bir ölçüt olarak alan statümerkezci tutumların terk edilmesi zorunludur. (14)

Michel’in bahsettiği nedenlerden dolayı Fatma Aliye Hanım’ın “feminizm”i nasıl değerlendirdiğini incelerken günün toplumsal ve kültürel şartları göz önünde bulundurulmalı ve Fatma Aliye Hanım’ın toplumsal konumu nedeni ile de farklı konularda duyarlılık gösterebileceği dikkate alınmalıdır.

Ayşe Durakbaşı, *Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm* adlı kitabında Osmanlı’nın son dönemlerinde yayımlanmaya başlayan kadın dergilerinde Osmanlı kadınlarının yavaş ilerlemeden ve reformdan yana tevazu ve Müslüman ahlâkına gölge düşürmeyecek ihtiyatlı bir tutum benimsediklerini söyler (103). Durakbaşı, kadın sorunları dolayısıyla düşüncelerini kaleme alan hemen bütün kadınlara “Osmanlı feministleri” diyerek kadın aydınların hepsini feminist olarak nitelendirmiştir. Durakbaşı şöyle devam eder: “Osmanlı feministleri, mütevazı ve

militan olmayan bir feminizmden yana tavır alıyor ve Sufragetlerin militan taktiklerini pek onaylamıyordu. Kadınların eğitiminin iyileştirilmesini ve Osmanlı kadınlarının erkeklerle eşit haklara kavuşacak şekilde sosyal statülerinin yükseltilmesini savunuyorlardı” (103-04). Durakbaşı, kadınların eğitim alanındaki iyileşmelerinin “analık rolünü daha iyi yerine getirebilme” hedefine uygun olarak oluştuğunu söylemektedir (104). Osmanlı kadınlarının erkek tahakkümüne yönelttiği en radikal eleştiri de eğitim alanında (105-06).

Nazan Bekiroğlu, Şair Nigar’ın, ana ilkeleri “iyi ana, iyi eş, iyi Müslüman” olmak biçiminde özetlenebilecek, Meşrutiyet sonrası “feminizm”in radikalliğinden uzak, tam eşitlikten bütünlükçülikle etkisine bağlı, iffet ve ismet üzerinde ısrarlı kadın tipinin *Hanımlara Mahsus Gazete* etrafında geliştirilen canlı bir örneği olduğunu söyler (386). Fatma Aliye Hanım’ın da aynı çizgide olduğunu ve bu yönde çaba harcadığını söylemek yanlış olmaz. Nigar Hanım’a göre kadın, toplum ve din arasındaki ilişkilerin sorgulanması, şaşırtıcı ve çarpıcı tekliflerin sunulmasında ilk söz Fatma Aliye’nindir. Ancak Fatma Aliye Hanım’ın kadın sorunlarını ele alması onun feminist bir yazar olduğunu söylemek için yeterli değildir. Onun belli eserleri üzerinden hareketle kendisini “öncü feministler” arasında ananlar (Kızıltan, Paker), Fatma Aliye Hanım, makalelerinde “feminizm” konusundaki düşüncelerini dikkate almalı ve romanlarından da bu iddiayı destekleyecek deliller göstermelidirler. Sadece kadın sorununu dile getiren bir kadın yazar olduğu için feminist olarak değerlendirilen Fatma Aliye Hanım’ın kadın sorunlarına gösterdiği çözümler dikkate alındığında daha sağlıklı sonuçlara varılabileceği bu tez ile gösterilmeye çalışılacaktır.

Fatma Aliye Hanım (1862-1936) tarihçi, hukukçu, devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa’nın (1822-1895) büyük kızı olarak İstanbul’da dünyaya gelir. Küçük

yaşlardan itibaren okumaya başlar. Ağabeyi Ali Sedat Bey için tutulan hocalardan o da ders alır. Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri ile tanışması *Letaif-i Rivayet* ile başlar. Bu arada küçük yaşlarından itibaren babasının tayini dolayısıyla Halep, Şam, Yanya gibi yerlerde bulunur. Gittiği yerlerde farklı insanlarla tanışır. On yedi yaşında Faik Bey ile evlenir; önceleri kültürel seviyelerindeki farklılık nedeniyle eşi ile anlaşamaz. Eşi roman okumasına bile izin vermemektedir. Ancak zamanla değişen eşi, aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra Fatma Aliye Hanım'ın George Ohnet'in *Volontè* (1888) adlı romanı çevirip yayımlamasına izin verir. Fatma Aliye Hanım bu romanı çevirir ve 1890'da "Bir Kadın" şeklinde imzalayarak *Meram* adı ile yayımlar. Yayımlama aşamasında babasının desteğini de alır. Bu çeviriden sonra kendisinin kim olduğunu bilmeden onu tebrik eden Ahmet Mithat Efendi ile "Mütercime-i Meram" adı ile mektuplaşmaya başlar. 1891'de Ahmet Mithat Efendi birlikte *Hayâl ve Hakikat*'i yazarlar. Fatma Aliye bu romanda da "Bir Kadın" imzasını kullanır. Bir yıl sonra da *Muhâzarât*'ı (1892) yayımlar. Bu roman Fatma Aliye imzası ile yayımlanır; ancak insanlar bu romanın ve çevirinin Ahmet Cevdet Paşa, Ali Sedat ya da Ahmet Mithat tarafından yazıldığını veya düzeltildiğini düşünmektedir. Fakat Fatma Aliye Hanım'ın daha sonra yazdığı romanlar ve makaleler nedeniyle bu fikirlerinde yanlışlıklarını anlarlar. Fatma Aliye Hanım daha sonra şu kitapları yayımlar: *Nisvân-ı İslâm* (1892), *Refet* (1896), *Udî* (1898), *Levâyah-i Hayât* (1898), *Taaddüt-i Zevcât'a Zeyl* (1899), *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* (1900), *Nâmdârân-ı Zenân-ı İslâmiyân* (1901), *Tedkîk-i Ecsâm* (1901), *İstilâ-yı İslâm* (1901), *Enîn* (1910), *Kosova Zaferi ve Ankara Hezimet* (1913), *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* (1913).

İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* adlı kitabında, Fatma Aliye Hanım'ın roman, siyasi hatırat ve incelemelerle kadın yazar ve aydınların

tanıtılmasında önemli rol oynadığını aktarır. Fatma Aliye Hanım'ın yetişmesinde babası Cevdet Paşa'nın etkisi olduğunu belirten Ortaylı, Cevdet Paşa'nın aile ilişkilerinde de eşitlikçi görüşlü olduğunu, Fatma Aliye Hanım gibi ilmiye sınıfının kadınlarının modernleşme hareketlerinde öncü rol üstlenmesinin doğal karşılanması gerektiğini söylemektedir (48). Mübeccel Kızıltan, "Mübeccel Kızıltan ile Fatma Aliye Hanım üzerine..." adlı röportajda, yazarın 1924 yılından itibaren edebiyat hayatından çekilmesine, babası Ahmet Cevdet Paşa'nın durumunu, kendi sağlığının yerinde olmamasını ve küçük kızı İsmet Hanım'ın din değiştirerek Hristiyan olması nedeni ile yaşadığı ruhsal sıkıntıları gösterir (66). K. Kurtuluş İzbek ise Fatma Aliye Hanım'ın *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı kitabında, 1908 devrimcisi Mithat Paşa'yı anlattığını, onun siyasi baskılarını eleştirdiğini hatta Osmanlı'da Babîâlî eleştirisi yapan bu kitabın baskısının Mithat Paşa tarafından durdurulduğunu ve bunun ardından Fatma Aliye'nin "inzivaya" çekildiğini söylemektedir (25). Makbule Leman'ın, Şair Nigar Hanım'ın ve Fatma Aliye Hanım'ın gölgede kalmaları ve bugün ancak son yıllarda gün yüzüne çıkmaları konusunda Nazan Bekiroğlu'nun Murat Uraz'dan aktardığı görüşler ise oldukça ilginçtir. Murat Uraz'a göre *Muhâzarât* adlı romanından sonra büyük ün kazanmış "son derece kaliteli ve güzel bir kadın kimliği" oluşturmuş olan Fatma Aliye'nin unutulmuş nedenleri, babasına yapılan bazı hücumların doğurduğu kırılganlıkları dikkate almakla beraber, "onun yazılarını tamamen maziye mal eden, eskidiğini gösteren Halide Edip'in yazıları olmuştur" (Bekiroğlu 383).

Bir Osmanlı kadın yazarı olarak Fatma Aliye Hanım'ın Avrupa'daki feminist hareketten haberdar olduğunu gösteren ve Osmanlı kadın hareketi hakkında ne düşündüğünün bilinmesini sağlayan, kadın sorunu hakkındaki makaleleri tezin ilk bölümünü oluşturmaktadır. Romanların incelenmesine geçmeden önce yazarın bu

konuda ne düşündüğü hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlaması bakımından bu bölüm gerekli görülmüştür. Fatma Aliye Hanım'ın, romanlarındaki konuların ise genellikle genç kızların ve kadınların problemleri etrafında geliştiği görülür. Evlilik öncesi ilişkiler, evlilik hayatı ve bu hayat içinde bir kadının başına gelebilecekler, aldatılma, yalnız kalma, hayatını kazanmak için kadının çalışması, aşk ve sanat Fatma Aliye Hanım'ın romanlarının konuları arasındadır. Ancak Fatma Aliye Hanım'ın hem romanlarında hem de makalelerinde en yoğun üzerinde durduğu konular kadının toplum ve aile içindeki yeri ve önemine dairdir. Tanzimat dönemi romanlarının da en çok tartışılan konularından olması dolayısıyla tezin ikinci bölümü “Kadın ve Aile” başlığı ile bu konuya ayrılmıştır. Tezin üçüncü bölümü olan “Kadın ve Edebiyat” başlığı altında ise, Türk romanının ilk kadın yazarı Fatma Aliye Hanım'ın bir kadın yazar olarak kadın ve edebiyat konusundaki tavrı incelenmiş ve tartışılmıştır. Kadın okur ve kadın yazar hakkında ne düşündüğü makaleleri ve romanları üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Tezin son bölümü ise tartışılan bir başka konu, *Refet* ve *Udi* gibi romanlarda ağırlıklı olarak üzerinde durulan “Kadının Çalışması” konusu oluşturmaktadır. Bu bölümde de yine romanlar esas alınmış ancak Fatma Aliye Hanım'ın kadının çalışmasına değindiği makaleleri de değerlendirilmiştir. Bu noktada, öncelikle yazarın konuya bakışı hakkında genel bir fikir edinmek bakımından kadın sorununu ele alan makalelerine geçilebilir.

BÖLÜM I

FATMA ALİYE HANIM'IN MAKALELERİNDE KADIN SORUNU

Fatma Aliye Hanım, dönemin farklı dergi ve gazetelerinde yayımladığı yaklaşık kırk kadar makalesinde, romanlarında açıkça ya da satır aralarında değindiği sorunları biraz daha baskın dile getirir. Konular çeşitlilik gösterse de yine daha çok kadın, kadının eğitimi, kadının toplumda ve ailedeki rolü üzerinde yoğunlaşmıştır. Fatma Aliye Hanım, toplumsal terbiye, gençlik ve gençliğin eğitimi, insaniyet, ilim gibi konulara bütüncül bir şekilde yaklaşmıştır. Örneğin gençlikten bahsettiği yazıda, ileride birer anne olarak çocuk yetiştirecek olan genç kızların eğitimi üzerinde durmuş ve tavsiyelerde bulunmuştur.

Fatma Aliye Hanım'a ait makalelerin tespiti Mübeccel Kızıltan ve Tülay Gençtürk'ün hazırladıkları *Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I* den yapılmıştır. Bu listedeki makalelerin büyük bir çoğunluğuna ulaşılmış ve bu makaleler tez içerisinde ilgili oldukları bölümlerde değerlendirilmiştir. Fatma Aliye Hanım'ın makalelerine genel olarak bakıldığında, makalelerin yayımlandığı süreli yayınlar şunlardır: *Hanımlara Mahsus Gazete*, *İnkılâb*, *Mahasin*, *Malûmat*, *Servet-i Fünûn*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Ümmet*. *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Malûmat* ve *Mahasin*. Zehra Toska, "Haremnden Kadın Partisine Giden Yolda Kadın Dergileri Gündemleri ve Öncü Kadınlar" adlı makalesinde kadınlar için çıkarılan süreli yayınların, kadınların eğitilmesi için birer okul olduğunu belirtmektedir (121).

Fatma Aliye Hanım, makalelerinin büyük bir çoğunluğunu *Hanımlara Mahsus Gazete*'de yayımlamıştır. Zehra Toska, bütün kadın dergileri arasında en uzun ömürlü olanının *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895-1908) olduğunu söylemektedir (133). İlk sayıda kadınlar için bir gazeteye ihtiyaç duyulduğundan bahsedilmiş, kadınların, aileleri içinde, çocuklarının yanında bilgi edinmesini sağlamak için padişahın da izniyle çıkarılan bu dergide kadınlara eğitim vermekle kalınmamış kadınlar yazmaya özendirilmişlerdir (135). Serpil Çakır da, *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin sadece “iyi anne, iyi eş” rolünü benimsetmeye çalışmadığını dergideki kadınların bu kimlikleri reddetmemekle beraber konumlarını sorgulayarak problemlerinden bahsettiklerini belirtmiştir (28). Zehra Toska'nın, Fatma Aliye Hanım'ın derginin ilk sayısına gönderdiği mektuptan alıntıladığına göre, Fatma Aliye Hanım bu dergi girişiminden oldukça memnundur (135-36). 1895 yılında yayımlanmaya başlanan *Hanımlara Mahsus Gazete*'de ikinci sayısından itibaren yazmaya başlayan Fatma Aliye Hanım'ın, bu gazetede yayımlanan yazıları, gazetenin ilk sayfalarında görülmektedir. Fatma Aliye Hanım'ın yazıları burada övgü ve saygı dolu cümlelerle okuyucuya sunulmaktadır.

Fatma Aliye Hanım'ın özellikle kadın sorunu hakkında yazdığı makaleler, feminizm hakkında söyledikleri ve Osmanlıda da yankı bulan kadın hareketi hakkındaki değerlendirmeleri oldukça dikkat çekicidir. Fatma Aliye Hanım, 1909'da *İnkılâb*'da yayımlanan “İlm ve Cehl” adlı makalesinde feminizmi ve Osmanlıdaki kadın hareketini yorumlarken şöyle der:

Ma'lûmdur ki milel-i mütemeddine ve müterakkiyede “feminizm” iddiâ' ve efkârca farklı kısımlara muhtevidir. Lakin tarîk-i mesâide el ele vermiş bu milyonlarca gayrı türler yek-vücûd gibidirler.

Bunların ifrât- perverân kısmının metâlip ve arzuları kadını mesut

edeceği fikrinde değiliz! Feministler kazanmakta oldukları hukuka topla, tüfekte nâil olmadılar! Bu vechle kadınlar kılıçla, mermi ile yaralanmadılar. Kendilerinin nısf-ı diğerleri olan erkeklerden muhâlefette bulunanların irât eyledikleri itirâzât ile kalplerinde manevî yaralar açıldı. Artık teehhüle râğbet etmeyen nisvân çoğalma[ya] başladı. (2)

Görüldüğü gibi Fatma Aliye Hanım, feminizmin tek bir tanımının olmadığını, fikişel olarak farklı donanımda feminizmler olduğunu farkındadır. “İfrat-perverân” olarak tanımladığı bugün belki daha çok “radikal feminizm” olarak tanımlanabilecek grupların çalışmalarından endişe duymakta ve onların taleplerinin kadını mutlu etmeyeceğini düşünmektedir. Feministlerin, talepleri doğrultusunda erkeklerle girdikleri tartışmalar nedeni ile artık evliliğe râğbet etmeyen kadınların çoğalmaya başlaması ise Fatma Aliye Hanım’a göre endişe verici bir durumdur.

Fatma Aliye Hanım, “İlm ve Cehl” adlı makalesinde son zamanlarda Osmanlı toplumunda, İslamiyet’ten sonra kadının sahip olduğu hakların gasp edildiğini, aslında çıkış yolunun ellerinde olduğunu söyleyerek Osmanlı ileri gelenlerinden bu konuya duyarlılık göstermelerini istemiş ve onlara şöyle çıkışmıştır: “Yoksa tarîk-i terakkideki ilk adımlarının da talîmini ve derecât-ı medeniyenin ilk basamaklarını çıkmak hususunda tarîfi, ileri hareket için cesareti de kadının öğretmesini mi istiyorlar?” (1). Fatma Aliye Hanım, Osmanlı içinde sıkıntı yaşayan kadınların elinde önemli bir güç olduğunu düşünmektedir:

“Kadınların galebe için ellerinde pek büyük bir silahları vardır ki o da şerîattır” (2).

Fatma Aliye Hanım’ın, kadının nasıl mutlu olacağına dair tavsiye ettiği düzen Nilüfer Göle’nin bir mit olarak tanımladığı “İslam’ın altın çağı” ‘Asr-ı Saadet’te (54) aranmalıdır. Nilüfer Göle, “modernleşmenin kadına sağlayacağı yeni hakların

aslında İslamiyet'in ilk dönemlerindeki uygulamalarla çelişmediği, Batı'dan alınacak her yeniliğin İslamiyet'in kaynağında bulunduğu düşüncesi, 'Asr-ı Saadet' miti, bu dönem Batıcıları'nın yaklaşımlarını belirlemektedir" der (54).

"İlm ve Cehl" adlı makalede, kadının "hukuk-ı magsube"sinin yani gasp edilmiş haklarının iade edilmesi gerektiği noktasında ıcali duyarlı olmaya çağıran Fatma Aliye Hanım, bu hak mücadelesini konu ettiği makalenin ismini "İlm ve Cehl" koymasını ise şöyle açıklar:

Şu mücadeleyi erkek ile kadın arasında muhâlefet suretine dökmeyip ilm ile cehl mübâreze halinde görmek daha münasip olmaz mı?

Ma'lûmdur ki milel-i mütemeddinde feminizmi mesâilinde kadınlara muâvenet eden, onları himâye eyleyen, insâniyyet ve hakkaniyyet namına olan icra-yı atalarıyla kendilerini âlem-i medeniyete takdîr ettiren erkekler de bulunmuştur. Silahları kal ve kalem ve icraât-ı sulhiyye olarak cehle karşı olacak bu cihada müteellim ve müterakki ricâl ve nisvânımızın dest-i manevîlerini yekdiglerine uzatarak mazide olduğu gibi müttefikân, müştereken râh-ı terakki ve teâlîyede kat-ı merâhil eylemeleri acaba daha muvâfık olmaz mı? (98)

Bu noktada Fatma Aliye, özellikle ıcalin şer'i hukuku unutmuş olduklarını ima ederek kadınların haklarının gasp edilmiş olmasını cahilliğe yani İslamiyet'te kadın hukukunun bilinmemesine bağlar. Dolayısıyla konuyu bir erkek-kadın çatışması olmaktan çıkarır. Bunu Fatma Aliye'nin sağduyulu bir uyarısı şeklinde okumak mümkündür. Fatma Aliye Hanım, Osmanlıda kadın adına başlatılan hareketin bir kadın-erkek çatışmasına döneceği endişesi ile makalelerinde sürekli bu konuda uyarılarda bulunmuştur. Aynı makalede ıcal tarafından, kadınlara, özellikle İslam'daki haklarının hatırlatılması gerektiğini belirterek şunları söylemiştir:

Mazimizden, İslâmiyyetin kadınları isâl eylediği mevâki-i
müteâlîyeden bîhaber olup yalnız Avrupa terakkiyat-ı hazîre-i
nisvâniyesini öğrenmiş olan bir takım nisvânın yanlış yollara
sapmaması için onların hukuk-ı sarîhalarını ibrâz ederek tarîk-i
müstakîmi göstermek hususundaki tekâsül ve terâhî ile korkarız ki
bir gün olup da ricalimiz pek geç kalmış olduklarını
anlamasınlar!...(98)

Bu cümlelerle muhtemelen Osmanlı kadın hareketinin içindeki bazı kadın grupları kastedilmektedir. Fatma Aliye, erkekleri, kadınlara “doğru yolu” göstermek konusunda tembellik ettikleri ve geri durdukları şeklinde uyarmaktadır. Toplumda kadının haklarının göz ardı edilmesini tamamen bir cahillik olarak yorumlamakta ve aydın kadın ve erkekleri İslam’ın “altın çağı”nda olduğu gibi birlikte mücadele etmeye çağırmaktadır. Fatma Aliye Hanım’ın bir tramvay yolcuğu sırasında şahit olduğu bir olayı *Kadınlar Dünyası*’da yayımlayan derginin editörü konumundaki bir kadın, Fatma Aliye Hanım’ın yazısının başında, kadınların toplu taşıma araçlarında maruz kaldıkları olumsuzluklardan bahsettikten sonra “Merkez-i hilâfet ve saltanatında Müslüman kadınlığı mazhar-ı hürmet ve himâye olamaz ise... Hayır, başka bir şey yazmayacağız” diyerek derginin bu tarz olaylara tepkisini dile getirir (6).

Fatma Aliye Hanım’ın kadın-erkek tartışmalarının toplumu kutuplara ayırmasından duyduğu endişeyi aslında çok daha önce 1895’te, *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin ikinci sayısında yayımladığı “Bablulardan İbret Alalım” adlı makalesinde yayımlamıştır. Bu makale aynı zamanda Fatma Aliye’nin yeni çıkmaya başlayan bu gazetede yayımlanan ilk yazısıdır. Fatma Aliye, makalede kadınların on beş yirmi sene öncesine göre epey ilerlediğini söylerken kadınların, gazetede

yazılarını yayımlamasının erkekler tarafından da desteklenmesiyle toplumun hep birlikte ilerleyeceğini düşündüğünü ifade eder (2). Erkekler tarihte kadınları, ilerlemeleri noktasında genelde engellemişlerdir; ama bu hep böyle olacağı anlamına gelmez. Avrupa’da “Bablu” namlı kadınlar bir sanatkâr ve yazar namını almışlar ve erkekler de bundan sonra onlarla iftihar etmeye başlamışlardır (3). Avrupa’da “Bablu” ya da “Mavi çoraplılar” olarak adlandırılan bu kadınlar, 17. yüzyılda İngiltere’de eve kapatılmaya direnen kadınlar arasından çıkarak edebiyat salonlarını kuran kadınlardır (Michel 53). Michel, bu kadınlara örnek olarak da Fatma Aliye Hanım’ın hakkında iki yazı yazdığı, feminist bir denemenin yazarı Lady Mary Montagu (1689-1761)’dan bahseder (56).

Fatma Aliye Hanım, “İşte biz bu gibi emsâlden ibret almamalıyız da kendimizi onlara benzetmemeğe çalışmalıyız” derken tarihin kendilerinde, Babluları aramamaları gerektiğini söyleyerek “Evet! Biz Bablulara halef olmamalıyız. Biz eslâf-ı İslâmdan gelmiş olan meşâhîr ve nâmdârân-ı zenâna halef olmalıyız” diyecektir (3). Fatma Aliye, bunun için erkeklerin de gayretine ihtiyaç olduğunu ve bu gazetenin yayımlanmaya devam etmesi gerektiğini söyler. “İnşaaallah erkeklerimiz bir zamandan beri kadınlarımızın talîm ve terbiyesi hakkında göstermekte oldukları hâhiş ve hürmetlerine kadınlarımızın erbâb-ı kalemi hakkında hürmetlerini de ilave ederler de haysiyyet-i nisvâniye meselesine dîn-i mübîn-i İslâmiyyetde ne derecelerde ehemmiyet verildiğini yâr ve ağyâra gösterirler” (3). Fatma Aliye’nin daha gazetenin ikinci sayısında yazdığı bu makale ile bu girişimden ne kadar umutlu olduğu ancak toplumdaki kadın-erkek tartışmalarından da ne kadar rahatsızlık duyduğu “Bablular gibi olmayalım” demesinden bellidir.

Bu makalenin devamı olan makaleler yine *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin 5. ve 6. sayılarında yayımlanmıştır. “Madam Montagu” başlıklı makalelerde Fatma

Aliye, Madam Montagu'nun, şair Alexander Pope (1688-1744) ile şiddetli tartışmalarının sonucunda diğer erkeklerin de, o meclise devam eden diğer kadınları hicvetmeye başladıklarını ve kadınlarla erkekler arasında bir tartışma çıktığını belirtir. Fatma Aliye'ye göre bu kadın, kalemi eline aldığı anda âlim bıraktığında ise hoppa ve çılgındır (3).

Fatma Aliye Hanım, Madam Montagu'nun hayatını yazmasının ardından, gelen talepler doğrultusunda, ünlü İslam kadınlarının da hayatını yazmak ister. Aslında Fatma Aliye Hanım da, Madam Montagu'ya karşılık Osmanlı toplumuna alternatif kadınlar sunmak istemektedir. *Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâm* adlı kitabın hazırlıkları sırasında zaten bu konuda bilgi toplamıştır. Fatma Aliye bu makalelerini daha sonra "Nâmdârân-ı Zenân-ı İslâmiyân" adı ile *Malumat* gazetesinde tefrika olarak yayımlamıştır. "Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas" (*Hanımlara Mahsus Gazete* 8, 1895) adlı makalede İslam tarihinde kadınların şeyh ve mürit olabildiğinden bahsederken "Avrupada bu türlü kadınlar gelmemiştir. Evet! İslâmiyet mani-i maârif ve terakkidir ve mûcib-i esâret-i nisvândır diyen Avrupada henüz bu türlü kadınlar gelmemişlerdir. Bundan sonra gelirse bilmem" demektedir (3). "Onlar bir iki tanecik meşâhîr-i nisvânlarıyla öğünsünler de biz bakınız bizde dahi neler gelmiş demeyelim ha!" diyen Fatma Aliye Hanım, Müslüman olmayan kadınlara İslam kadınlarını anlattığında "İslâmiyyetin nisvân hakkındaki ahkâmına dair kendilerine verilmiş olan fikirlerin yanlış olduğunu görmelerinden memnûn ve mahzûz oluyorlardı" demektedir. Fatma Aliye Hanım, ünlü İslam kadınlarından Fatma Bint-i Abbas'ın yalnızca kadınlara ders vermediğini kürsüden erkeklere de seslendiğini belirtir (*Hanımlara Mahsus Gazete* 9, 1895: 3). Şemseddin Sami de, Fatma Bint-i Abbas'ın, Ribatü'l Bağdadiye denilen zaviyede postnişin ve vaiz olarak kadınlara vaaz vermenin yanında, erkeklere de vaaz verdiğini ve ulema ile ilmi

tartışmalar yaptığını haber vermektedir (3332). Ancak bu durumdan rahatsız olan bazı erkekler, zamanın âlimi “İbn-i Teymiye”den Fatma Bint-i Abbas’ı en azından kürsüye çıkmaması konusunda uyarmasını istemişlerdir. İbn-i Teymiye (542-621) Harran’da doğmuştur. Hanbeliye’nin ünlü âlimlerinden olan İbn-i Teymiye aynı zamanda ünlü bir hatip ve vaizdir (Şemdeddin Sami 611).

Fatma Bint-i Abbas ve İbn-i Teymiye arasında olup bitenleri Fatma Aliye, Madam Montagu ve Alexander Pope arasında geçen tartışma ile karşılaştırarak bu iki İslam âliminin, “Bablular”ınki gibi olumsuz sonuçlanabilecek bir olaya mahal vermediklerini belirtir. Böylelikle Fatma Aliye Hanım, bağlam olarak alakasız olmakla birlikte Osmanlı kadınlarına farklı bir örnek göstermiş olur.

Görülmektedir ki Fatma Aliye Hanım’a göre aslında Osmanlı kadınları eski İslam kadınlarını kendilerine örnek alırlarsa ve erkekler de bu konuda kendilerine yardımcı olursa problemlere çözüm bulunabilecektir. Ancak Osmanlı kadınları bu kadınları tanımadıkları için kendilerine başka dünyalardan örnek kadınlar aramaktadırlar. Bu noktada, kadınlara unuttuklarını hatırlatmak görevini de Fatma Aliye Hanım erkeklere yüklemektedir. Ancak kendisi de İslam kadınlarını anlatan makaleleri ile buna yardımcı olmaktadır. Osmanlı kadınlarının nasıl terbiye edilmesi gerektiği tartışıldığında da Fatma Aliye Hanım, “Ta’lîm-i Terbiye-i Benât-ı Osmâniyye” (*Hanımlara Mahsus Gazete* 37, 1896) adlı makalesinde, Avrupalı ünlü kadınları tanıyıp kendi tarihinden ünlü İslam kadınlarını tanımayan genç kızları uyarır. Bilinçsizce dil öğrenmeye çalışan ve yabancı kültürler karşısında ayakta duramayan bu kızların ve kadınların Osmanlı içinde yaşadıkları halde kendilerini topluma yabancı hissedip ısınamadıklarını ve o âleme yabancı kaldıklarını belirtir (1). Fatma Aliye Hanım “Eslâf-ı Nisvân: Arab Kadınları” (*Hanımlara Mahsus Gazete* 86, 1896) adlı makalesinde kadınların gelişmesine ne İslam’ın ne de

Osmanlı'nın engel olduğunu, kadınların cehalete sürüklenmesinin Acemistan'ın yani İran'ın fethinden sonra başladığını çünkü bu fetihten sonra Osmanlının Acemlerin kadınlar hakkındaki bazı adetlerini benimsediğini belirtir (3). Bu Fatma Aliye Hanım'ın, Araplara daha yakın durduğunu gösteren bir tavidir. *Osmanlı'da Kadın ve İktisat* adlı kitabın yazarı, Kadriye Yılmaz Koca da, Ortaçağ İslam toplumunda kadına kamu hayatında getirilen sınırlamalar ve bununla paralel olarak iktisadi hayattan uzak tutulmasının ve kadının davranışlarının sınırlandırılmasının ilk dönem Osmanlı toplumuna has bir durum olmayıp içtimai bozulmaların başladığı yıllarda görüldüğünü söylemektedir (45-46).

Fatma Aliye Hanım hakkında yazılan makalelerde rastlanan bir başka konu da kendisinin çökeşlilik ve örtü konusunda ne düşündüğüne dair yorumlardır. Mediha Göbenli "Fatma Aliye Hanım ve Şair Fıtnat Hanım" adlı makalesinde Fatma Aliye Hanım'ın "İslâm'ı savunurken aynı zamanda çökeşliliğe ve kadının örtünme kuralına" karşı geldiğini, Fatma Aliye'nin bu kuralların İslam'a sonradan yerleştiğini savunduğunu ve bu tavrın eserlerinde de görüldüğünü söylemektedir (35-36). Bu konuya, Fatma Aliye Hanım'ın gerçekten ne düşündüğünü söyleyerek açıklık getirmek gerekmektedir. Fatma Aliye Hanım, kadının örtünmesi konusunda Acemler gibi aşırıya kaçanları eleştirmektedir. "Zevce"de (*Hanımlara Mahsus Gazete* 186, 1898) peygamber ve halifelerin çökeşliliklerinin gerekçelerini sıralar (3). *Nisvân-ı İslâm*'da çökeşliliğin dinin bir emri olmadığını, ancak İslam'da çökeşliliğe belli şartlar altında izin verildiğini ama tekeşliliğin tavsiye edildiğini belirtir (89). Fatma Aliye Hanım, *Nisvân-ı İslâm*'da kadınların saçlarının örtülmesinin dinin gereği olduğunu ancak yüzü örtmenin sonradan âdet edinildiğini belirtmiştir: "İşte bu tuvaletin üzerine zinetten âri ve bolca bir şey giyilir ve saçlar da bir baş örtüsüyle örtülürse şeriata muvafık surette tesettür edilmiş olur" (95). Ayrıca

kadının saçını örtmemekle dinden çıkmadığını fakat günaha girdiğini, örtünün “İslam’ın şartları”ndan biri olmadığını vurgular (106). “Terbiye-i İctimâiyye”de (*İnkılab* 8, 1909) örtüden bahsederken ise düşüncelerini şöyle ifade eder:

Kadınların terakkiyatı denildi mi bazı erkekler bunu kadınların başlarını açması suretinde anlıyorlar. Dişilerden de bunu öylece telâkki edenler bulunuyor. Acaba yalvarsalar kadınlar başlarının örtüsünü açarlar mı sanıyorlar? Bu ne yanlış zehâb! Kadınlarımızın hâlet-i rûhiyyeleri hakkında ne büyük gaflet!...Kadınların en şiddetle müdâfaa edecekleri şey başlarının örtüsü olduğunu anlamalıdır.

(114-15)

Fatma Aliye Hanım, Avrupa’da doğulu kadınlar hakkında yazılan oryantalist kitaplara da “Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri” (*Hanımlara Mahsus Gazete* 91-92, 1896) adlı makaleleri ile cevap verir. Fransız yazar Emil Juliard’ın kitapları gibi kitapların Avrupa’da çokça yazılmasından şikâyet ederken şöyle der: “[K]utba varacağız oralarını öğreneceğiz diye buzlar içine girip canlarını tehlikeye ilkadan çekinmeyen Avrupalılar Avrupa kıtasında bulunduğu halde içine giremedikleri ve göremedikleri haremlere dair malûmât almak için öyle merak sarmışlardır ki” (5). Fatma Aliye Hanım, “Fakat yedi sene müddet İstanbul’da oturup da bunları görmeyince şimdi şu günlerde dahi bulunsan hanımların gazetelerde yazı yazmakta olduklarını görüp öğrenemeyecekmiş” (5) derken bu tarz kitapların kasıtlı yazıldığını düşündüğünü ima eder. Fatma Aliye Hanım, yine de Juliard’ın eleştirilerinden etkilenmiş görünmekte ve öncelikle saldırıya maruz kalan İslam’ı korumaya çalışmaktadır: “Binaenaleyh eğer Mösyö “Julyar” bizde beğenmediği ahval görmüş ise evvelce bunun ahvâl-i dîniyyeden mi veya âdât-ı beldeden mi olduğunu öğrenmeli idi de dîn-i mübîn-i Ahmediye karşı isnâdâtta bulunmamalı idi”

demıştır (5). Emil Juliard'ın amacının, Avrupa'daki kadınların ilerlemesini, onlara kendilerinden kötü birer misal olan Türk kadınlarının durumunu göstererek durdurmak olduğunu söyleyen Fatma Aliye, Osmanlı kadınlarının cehalet içinde bulunmadığını söyler. Fatma Aliye Hanım'ın, pek çoğunun Fransızca bildiğini belirterek Osmanlı kadınlarını savunması ise düşündürücüdür (3). Çünkü böyle diyerek cehalet içinde olup olmamayı, Fransızca bilip bilmemeye bağlamaktadır. Ancak bu kitabı genel olarak eleştirmiş olması yine de önem taşımaktadır. Bütün bu söylenenlerden anlaşılmaktadır ki, Fatma Aliye Hanım'a göre İslam, kadın sorununa en uygun çözümleri kendi içinde barındırmaktadır. Zaten problemlerin ortaya çıkmasının nedeni de İslam'ın özünden uzaklaşılması ve farklı bir İslam yorumunun ve âdetlerin, dinin önüne geçmesi yüzündendir. Emil Juliard gibi yazarlar ise İslam'ın özünde ne söylediğinden haberdar olmadan birtakım yanlış âdetleri dinin kendisi olduğu şeklinde yorumlamakta ve İslam'ı haksız bir şekilde suçlamaktadırlar.

Fatma Aliye Hanım'ın makalelerinde, özellikle belli konularda kullandığı üslup da dikkat çeker. Her ne kadar roman anlayışında ve üslubunda Ahmet Mithat'a yakın dursa da makalelerinde kullandığı “ton” daha farklıdır. Örneğin, “Terbiye-i İctimâiyye” (*İnkılab* 8, 1909) adlı makalesinde Osmanlı idaresinin, “Kadınlarımızın bazıları şöyle münasebetsizliklerde bulunuyorlarmış” diyerek bir kısım kadınlar için bütün kadınların incitildiğine dikkat çekerek bir tasnif yapar. Vatanına hizmet eden, ilim ve fen için çalışan namuslu kadınların dışında, toplumda “nev-i beşerden hayvâniyyeti galib olup da insâniyyet mertebesine irtika’ edemeyen kısmın dışısı” şeklinde tanımladığı “karı”lar da vardır (114). Bu noktada “ahlâkçı” tutumu ve hassasiyetleri dolayısıyla Fatma Aliye Hanım'ın üslubu sertleşebilmektedir. Bu makalede son dönemlerde kadınların da dikkat çekecek şekilde içki içtiğini

söylerken bundan da aile reisi dediği erkekleri sorumlu tutar. Fatma Aliye Hanım’a göre başboş bırakılan kadınlar âlemi ıslaha muhtaçtır (114). Juliard’ın eleştirilerine cevap verirken de diğer makalelerinde de hissedilen yukardan konuşan tavrı hissedilmekte, Fatma Aliye Hanım’ın kendisi ve kendisi gibi “yüksek sınıf kadınları” ayrı tuttuğu görülmektedir. Aynı memlekette birbirini anlayamayan kadınların olabildiğini, Paris’te ve pek çok Avrupa beldesinde de “adi” insanların bulunabileceğini söyleyerek “Türk kadınları o birkaç kişiden mi ibaretdirler? Ve Türk kadınlarının âlemi o sınıftan mı ibarettir? Hatta Paris’te hep nisvânı müteaâlim ve müterakki olan kadınlar âlemi dahi esnâf âlemi ve kibar âlemi diye iki sınıfa münkasım değil midir? Bunlardan aşağıda bir adi sınıf yok mudur?” der (3).

Bu makalelerden, Fatma Aliye Hanım’ın Avrupa’daki kadın hareketinden ve yayınlardan yüzeysel bir şekilde haberdar olduğu görülmektedir. Örneğin o dönemdeki en önemli taleplerden biri olan oy hakkından hiç bahsetmemektedir. Fatma Aliye Hanım’ın toplumsal konumu nedeniyle, bu konuyu öncelikli problemler arasında görmediğini söylemek de mümkündür. Fatma Aliye Hanım, kadınlar için yayımlanan dergilerde daha ilk yazılardan itibaren Osmanlı toplumunda da yankı bulan kadın hareketine temkinle yaklaşmakta, kadınlara ve olanlardan sorumlu gördüğü ricale uyarılarda ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Fatma Aliye Hanım, *Taaddüt-i Zevcât’a Zeyl* (1899) ile Mahmut Esat Efendi’ye verdiği cevapta, çok eşlilik hakkında düşüncelerini ifade ederken “Şu satırları kadınlığı müdafaa fikriyle dahi yazmıyorum” (5) diyerek çabasının, gerçekten de Avrupai anlamda bir feminizmden uzak olduğunu bir anlamda ima etmektedir. Fatma Aliye Hanım’a göre kadın sorunu, kadınların ve erkeklerin birlikte çözmesi gereken bir sorundur. Avrupa’daki gibi bir kadın ve erkek çatışmasına dönüşmemelidir; çünkü bu durum kadınlar ve erkekler arasındaki

ilişkiyi bozacak ve toplumsal problemlere yol açacaktır. Fatma Aliye Hanım'ın Osmanlı kadınlarına örnek olarak gösterdiği kadınlar ise İslam'ın parlak dönemlerinde yaşayan ünlü İslam kadınlarıdır. Fatma Aliye Hanım'ın ciddi tartışmalar dolayısıyla sağlamlığını ve sürekliliğini kaybedeceği, en azından Avrupa'da kadınların evlilikten uzak durmaya başlaması nedeni ile hakkında endişe duyduğu aile kurumunda gördüğü problemler de bu noktada dikkat çekmek istediği en önemli konuların başında gelmektedir.

BÖLÜM II

KADIN VE AİLE

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarına genel olarak baktığımızda *Muhâzarât*'tan başlayarak *Enîn*'e kadar genel olarak hikâyenin temelini, evliliğin ve gençleri evliliğe götüren sürecin oluşturduğu söylenebilir. Fatma Aliye Hanım'ın, "Zevce" (*Hanımlara Mahsus Gazete* 186, 1898) adlı makalesinde tanımladığına göre evlilik, insanların, vahşetten medeniyete girmelerinde gerekli olan gelişme yollarından biridir (3). Fatma Aliye Hanım "Zevce"de "Eş demek bir çift teşkil eden şeyin diğerine uygun olanı demek değil midir?" (3) diyerek evlilikte uyumun ve denkliğin önemini vurgular. Evliliğin bir hayalhane olmadığını ve olmaması gerektiğini söyleyen Fatma Aliye Hanım evliliğe "yalnız birtakım hayâlât-i şâirâne ile dâhil olan kızlar yalnız işin cânânlık yârânlık cihetini beklemişlerdir" diyerek ilk ayların geçmesinin ardından hakikatin meydana çıkacağına dikkat çekmektedir (3).

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, aile ilişkileri çerçevesinde kişilerin yaşadığı sıkıntıları ya da bu sıkıntılara neden olan problemleri belli başlıklar altında toplamının mümkün olabildiği izlenmektedir. Fatma Aliye Hanım'ın gençlerin karşılaşılabileceği en önemli problemlerden biri olduğunu düşündüğü "evlilik öncesi aşk"ı romanlarında sıkça işlediği görülmektedir. Yazar, bu problemin gençlerin hepsi için tehlike taşıdığını düşünmektedir. Bu nedenle romanlarında umutsuzca âşık olan kadınlar ve erkekler görülebilmektedir. Ancak romanların örnek tipleri aşka

kendilerini kaptırmazlar. Âşık olsalar da bunun neden olduğu problemler karşısında pes etmezler ve problemlerle mücadele ederler.

Romanlarda işlenen bir başka konu da Tanzimat romanlarında da üzerinde önemle durulan bir problem olan görücü usulü ile evlilik konusudur. Fatma Aliye Hanım, yine bu çerçevede içinde romanlarını birer eğitici araç olarak kullanarak gençlerin evlenecekleri kişileri nasıl seçmeleri gerektiğine dair fikir vermeye çalışırken bu yönde yapılacak hataların nelere neden olabileceğine de değinmektedir. Ayrıca romanlarda, Tanzimat döneminde eleştirilen görücü usulü evlilikleri onaylamadığını ima ederken bunun yanında ebeveynlerin gençlere eş seçiminde yol gösterici olması gerektiğine de değinir. Evlenecek kişilerin birbirine denk olması gerektiği de romanlarda ayrıca dile getirilir.

Fatma Aliye Hanım'a göre, evlilik içinde ve evlilik öncesi yaşanabilecek problemlerden en önemlisi aldatılmaktır. Romanlarda buna maruz kalanlar ise genellikle kadınlardır. Eşi tarafından sevilmemek de roman kişisi kadınların yaşadığı problemlerdendir. Ancak katlanılamayacak olan ve romanın seyrini değiştiren durum kadının kocası tarafından aldatılması ya da kocasının ağzından artık kendisinin sevilmediğini öğrenmesidir. Romanlarda farklı nedenlerden dolayı böyle bir problemle yüz yüze gelen ancak evliliğine son veremeyen kadınların problemlerine de değinilir. Aldatma sadece evlileri değil evlenmek üzere olan gençleri de etkileyen önemli bir toplumsal sorun olarak görülmektedir.

“Kadın ve Aile” çerçevesinde ele alınan son konu ise anneliktir. Fatma Aliye Hanım, makalelerinde çocuk üzerinde annenin etkisinden de önemle bahsetmiştir. Bu alt bölümde Tanzimat romanlarındaki anneye alternatif bir annenin görüldüğü Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, anneliğin nasıl ele alındığı incelenmiştir. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında oldukça önem vermesi bakımından, görücü

usulü evlilik, evlilik öncesi aşk, evlilikte eşlerin birbirine uyumu, sadakat gibi konuları sıkça işlemesi ve Tanzimat romanında bu sorunların nasıl tartışıldığı noktasında bir karşılaştırmaya fırsat vermesi bakımından “Kadın ve Aile” bölümü, kapsadığı alt başlıklarla birlikte önem taşımaktadır.

1. Evlilik Öncesi Aşk

Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*’nde veremin Tanzimat döneminde aşk ile birlikte anıldığını söylemektedir (293). Dışarıdan gelen kötü örneklerin de bunu beslediğini söyleyen Tanpınar, “sefalet, terk edilmiş kadın, ümitlerinde aldatılmış kız, hatta veremli hasta”nın, on dokuzuncu asır ortalarında romantizmin etkisinin olduğu edebiyatlarda önemli yer tuttuğunu belirtmektedir (294).

Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında *Hayâl ve Hakikat*’tekinin tersine “örnek kadın kişiler” evlilik öncesinde âşık olup histeriye ya da vereme yakalanmazlar. Mübeccel Kızıltan ve Nazan Aksoy Fatma Aliye Hanım’ın *Muhâzarât* ile birlikte kadının yeniden sevebileceğini kanıtladığını belirtmişlerdir. Ancak *Muhâzarât*’ta Fazıla zaten Mukaddem gibi amansız bir şekilde aşka tutulmamış, evlendiğinde kocasını sevmiştir. Şebib’e bağlanması ise kocasının ölüm haberini izleyecektir. Romanlar incelendiğinde görülecektir ki, Fatma Aliye Hanım’ın örnek kadın kişileri sadece evlendikleri erkekleri sevmektedirler; aksi bir durumda da yaptıklarının hata olduğu bir şekilde belirtilir. Muallâ Gülnaz, “Nisvân-ı İslâm” adlı makalesinde Nazan Aksoy’un yazısına işaret ederek, dönemin erkek romancılarının aksine Fatma Aliye’nin aşkı, gayri iradî, insana kendini kaybettiren bir duygu olarak görmediğini, ona göre aşkın evlilik sonrasına saklanması gereken bir duygu olduğunu belirtir

(89). Ancak bunu evlilik içinde eşlerin birbirlerine karşı besledikleri sevgi şeklinde yorumlamak daha doğru görünmektedir.

Fatma Aliye Hanım, gençlerin evliliğin ne olduğunu anlayacak olgunluğa gelip evlenmeye karar verdiklerinde, ancak akıllarını kullanarak seçecekleri kişiye bağlanmaları yönünde telkinde bulunmuştur. *Muhâzarât*'ta Fatma Aliye Hanım, evlilik öncesi kadın ile erkek arasındaki duygusal ilişkiyi tasvip etmediğini, roman boyunca Fazıla'nın söz konusu olacak üç erkek ile ilişkilerini bu çerçevede işlemesi ile gösterecektir. Buna karşılık romanın erkek kahramanlarından Mukaddem ise Fazıla ile evlenemeyeceğini öğrenince hastalanmıştır. Mukaddem'in hastalığı veremdir (234). Mukaddem'in, henüz evlenmeden Fazıla'ya bağlanması ve sonunda vereme yakalanması erkeğin zayıflığa düşmesi şeklinde okunabilir. Fazıla için ise, evlenmeden önce birine âşık olmak söz konusu değildir. O, ancak evleneceği erkeği sevecektir. Onun asıl üzüldüğü Münevver Hanım'dan ayrılmış olmaktır.

Fâzıla'nın yüreği, Mukaddem Bey'den ziyade Münevver Hanım'a yanıyordu. Valdesinin nevâzişine doyamamış olan öksüz, sıfır sinninden beri valde hasret-keşi olduğundan, muhabbet ve mürüvvet gördüğü Münevver Hanım'ı valde yerine komuştu. Mukaddem Bey'i beğeniyordu. Her halini takdir ediyordu. Seviyordu da! Fakat zeki kız çıldırasıya muhabbeti, fıkır ü hayâlini daim onunla meşgûl etmeği tezevvücünden sonraya saklıyordu. Aşk denilen kahraman, şu genç kızı tamamıyla mağlûb edip de istediği gibi kullanamıyordu.

(123)

Fazıla, yaşadığı sıkıntılar sonucunda kendini cariye olarak Peyman ismi ile Beyrut'ta yaşayan bir Türk ailesine sattırmıştır. Fazıla'nın yanında bulunduğu ailenin oğlu Şebib, Fazıla'ya âşık olur ve Fazıla'nın hâlâ Remzi ile evli olduğundan haberdar

olmadığı için ona evlenme teklif eder. Şebib, dürüst, çalışkan, kadınlarla ilgilenmeyen ciddi bir erkek olarak belki de “ideal” bir erkektir. Ancak Fazıla, hâlâ Remzi ile evli olduğu için onun teklifini reddedince Şebib, intihar etmeye kalkışır. Şebib’i Fazıla engeller. Şebib de Mukaddem gibi olanları kaldıramamıştır. Fazıla’ya âşık olduğu için Mukaddem verem olmuş, Şebib ise intihara kalkışıp “zayıf”lık göstermiştir; çünkü intihar Fazıla’ya göre “miskinlerin, zayıfların, sabırsızların, korkakların ihtiyâr eylediği bir şeydir” (261). Hâlbuki Fazıla, kocası tarafından aldatılmasına, hatta kocasının yüzüne karşı kendisini sevmeyişi söylemesine rağmen intihar noktasına gelse de, o noktadan kendi kendine dönebilmiştir.

Görülmektedir ki başlangıçta romancı tarafından olumlu çizilen ve neredeyse örnek olarak gösterilebilecek olan bu iki erkek, birisi vereme yakalanarak diğeri de intihara teşebbüs ederek zayıflık göstermişlerdir. Bir kadın yazar tarafından romandaki erkek karakterlerin bu şekilde zaafırla çizilmiş olması, örnek kadın Fazıla’nın olaylarda belirleyici rol oynayarak öne çıkmasını pekiştirmiştir.

Nazan Aksoy, “Fatma Aliye Hanım’ın ‘Muhazarat’ında Kadın Açısı” adlı yazısında, bu romanda, yazarın cariyelik kurumunu, kadınla erkeğin birbirlerini evlenmeden önce tanımalarının tek yolu olduğu için kullandığını söyler (98).

Aksoy’a göre, Fatma Aliye, geleneğin belirlediği ahlâkî beklentileri sarsmayacak bir “aşk” yaratabilmek için cariyelik kurumundan yararlanmıştır (98). Ancak ortada

Aksoy’un dediği gibi karşılıklı bir aşk yoktur. Şebib, Fazıla’ya âşık olmuştur ama Fazıla, Şebib’i sevmek için Remzi ile evliliğinin bir şekilde bitmesini bekleyecektir.

Nazan Aksoy yine de önemli bir noktaya dikkat çeker. O da, bu romanda odalık olan Peyman’ın yani Fazıla’nın, daha önceki romanlardaki örneklerinden farklı olarak seçme şansının olması, etkin konumda bulunması ve iyi yetişmiş bilinçli bir kadın olarak Fazıla’nın, Şebib ile ilişkisinin sınırlarını kendisinin çizmesidir (99).

Fatma Aliye Hanım'ın evlilik öncesi aşkı olumsuzlamak üzere yazdığı, tezini destekleyen bir başka romanı da *Udî*'dir. Romanın başkişisi Bedia, ailesi içinde çok değerlidir (43). Babası, Bedia'nın birini sevmesinden çok korktuğu için anlattığı hikâyelerle Bedia'yı aşk ve sevdadan korkutmaya çalışmıştır (45). Şem'i ise Bedia'ya aşkın, tabii bir hal olduğunu ancak her türlü yanı ile gençlere anlatılması gerektiğini söyler: "İhtimal ki işittiğin söz aşkın sevdanın yalnız vasf ve mehdi yolunda olduğu için o husustaki malûmâtın nâkıs kalır. Bana kalırsa gençlerden o gibi şeyler ketm olunmaya çalışılacağına her ciheti bast ve temhîd olunarak işin vehâmeti anlatılmalıdır" (66). Şem'i burada sağduyulu tavrı ile Fatma Aliye Hanım'ın sesi gibidir. Babasının ölümünün ardından kendisini isteyen talipler arasından birilerini seçmesi gerektiği söylendiğinde Bedia, kendisini uzun süredir ısrarla isteyen ve hakkında metihlerini duyduğu, pencereden gördüğü Mail'i aklındaki eş hayaline daha yakın bulmuş ve kendine eş olarak seçmiştir. Şem'i ise bu evliliği onaylamamaktadır. Şem'i'ye göre eş seçimindeki kıstaslar akla uygun olmalıdır. Bedia ise genç, yakışıklı ve aklındaki eş hayaline yakın olduğu için Mail'i seçmiştir. Fatma Aliye Hanım, Bedia'nın, babasının yanlış ve eksik telkinleri sonucu evliliğin ve yükümlülüklerinin neler olduğu konusunda yeteri kadar bilgilendirilmemesi nedeni ile sadece fiziksel görüntüsü dolayısıyla Mail'i tercihinin ne kadar yanlış olduğunu bu roman ile kanıtlamaktadır; çünkü Bedia daha sonra kocası tarafından aldatılacaktır.

Levâyah-i Hayât'ta (1898), Fehame'nin aşk hakkındaki görüşleri ise şöyledir: "Aşk ister bir hastalık olsun, ister bir çeşit cinnet olsun, öyle bir illet varsa ona yakalanmaktan sakınmalı! Ta ki bize sevebileceğimiz birini gösterecekleri zamana kadar!" (4). Görüldüğü gibi Fehame de *Muhâzarât*'ın Fazıla'sı gibi düşünmektedir. Fehame, mektuplardan birinde aşkın tehlikeli bir hastalık olduğunu, verem gibi

gençlere musallat olduğunu, o kadar ki mektuplarla bile bulaşabildiğini söyleyecek ve “toplumu sarsan bu korkunç hastalığın” ailelerin düzenini bozup yakışık almayan nice evliliklere yol açtığını hastalığın devasının ancak vuslat olduğunu ve vuslattan sonra ise aşıkların birbirine lakayt kaldıklarını söylemektedir (17-18). Bunun karşısında ise Mehabe’nin fikirleri görülür; ancak mutlu bir evliliği olan Mehabe, olayları kendi açısından değerlendirmektedir. Mektubunda “çılıncasına aşk ve sevdâ” ile “akla uygun aşka ve muhabbet”in farkını Fehame’den öğrendiğini söyleyecektir (21). Fehame, bir başka mektupta ise, Sebahat’a evlenmeyi düşündüğü kişi için “aradığının o olduğunu düşünmesini”nin normal olduğunu söyleyerek kendine mahsus sözlerin pek çok kadına söylendiğini unutmamasını tembihler. “[B]irtakım büyümlü nağmelerin verdiği sarhoşlukla mahmurlaşmış kapanmakta olan gözlerinin önüne hakikati koymak” gerektiğini belirten Fehame, hatta yazık ki herkesin bunu sonradan anladığını, onun bunu sonradan çok geç olduğunda fark etmesini istemediğini söyleyecektir (33). Görülmektedir ki, Fatma Aliye Hanım’a göre aşk uzak durulması gereken bir hastalıktır. Ama insanların büyük bir çoğunluğu ancak bu hastalığa yakalandıktan sonra aşkın zararlarını anlayabilmektedirler. Bu nedenle insanlar, özellikle de gençler bu konuda uyarılmalıdırlar.

Fatma Aliye Hanım, *Enîn* (1910) adlı romanında da yoğun olarak evlilik öncesi âşık olan gençlerin yaşadıkları zor durumları konu edinmiştir. Sabahat’ın yeğeni Rifat komşularının kızını tesadüfen bahçede görerek ona âşık olacaktır. Daha çocukken cariye olarak alınıp Rifat’ların evinde büyütülen Piraye ise Rifat’ı sevmektedir. Sonunda bu iki genç de tutuldukları umutsuz aşkları dolayısıyla hastalanacaklar, Piraye ise yakalandığı verem nedeniyle ölecektir (150). Rifat da romanda verilen belirtilere göre *Muhâzârât*’ın Mukaddem’i gibi vereme yakalanmıştır (60). Nihat ise ağabeyi ile evlenmek üzere olan Sabahat’ı sevmekte,

hiç kimseye söyleyemediği bu aşkından dolayı Amerika'ya gitmeyi düşünmekte ve anne babasına evlenmeyi istemediğini belirtmektedir (45). Başlangıçta örnek bir tip gibi görülebilen Nihat, Sabahat'a olan duyguları nedeni yine zayıf bir tip olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak yine de sabrı, dürüstlüğü ve Suat'a roman içinde verdiği öğütlerle, bütün olumlu özelliklerine karşın intihara kalkışan Şebib de düşünülecek olursa, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarındaki en olumlu erkek tipidir denilebilir.

Enîn'nin örnek tiplerinden Sabahat, dayısının oğlu Suat ile evlenmesi teklif edilene kadar Suat'ı bir eş olarak düşünmemiştir (3). Ancak buna karşılık Suat, Sabahat'a iki yıldır kendisini sevdiğini söyleyecektir (33). Suat ile Sabahat arasında geçen konuşmada Sabahat'ın dilinden Fatma Aliye Hanım'ın bu konuda ne düşündüğü bir kez daha tekrar edilir:

– Nice senelerden beri benim hissiyat-ı derunuma mûmâsil sende hiçbir his hâsıl olmadı mı? Hiç olmazsa seninle izdivaca talip olduğum sana söylenildiğinden beri şu bir sene zarfında olsun böyle bir şey hissetmedin mi söyle! Ben bu kadar bedbaht mıyım?

– Şu bir sene zarfında izdivaç meselesi tamamıyla zihnimi işgal etti.

– Ya kalbini bana dair hiçbir şey işgal etmedi mi?

– Ben kalbimi daima kafamın emrine tabi kılmak isterim. Suat!

Hissiyat-ı kalbiyeme daima fikrimi hâkim tutmak isterim. (34)

Bu süreçte önemli olanın birbirlerini tanımak olduğunu söyleyen Sabahat “Sevmek için acele etmeyelim. Şimdi birbirimizi öğrenmekten başlayalım!” diyecektir (35).

Ancak birbirlerini iyice tanıyıp evlenmeye karar verirlerse “Bende gönlümü sizi sevmek için müsaade ederim!” diyecektir. Bu noktada Fatma Aliye Hanım, romanın örnek genç kızının dilinden, nişanlılık dönemi hakkında da düşüncelerini belirtmiş olur. Aralarında evliliğe yönelik bir bağ olmayan gençler arasında duygusal ilişkileri

onaylamayan yazar, evliliğin bir basamağı olan nişanlılık döneminin de buna dâhil olduğunu ve bu dönemin asıl işlevinin çiftin birbirlerini tanıyıp gerçekten evlenmeye kesin karar verebilmesi için bir tanışma dönemi olduğunu ima etmiş olur. Cevabına karşılık Sabahat'ın elini öperek teşekkür etmek isteyen Suat'a, Sabahat şöyle diyecektir:

Hayır Suat! Şimdiye kadar yekdiğerimize kardeş muamelesinde bulunduğumuz için ben sizin elinizi öpüyordum. Siz de benim alnımı bus ediyordunuz. Dikkat etmediniz mi ki bu defa geldiğinizde ben sizi öpmedim. Evvelce İslam kadınlarında, genç kızlarla erkekler görüşerek, tanışarak izdivaç ederlerken muamele-i dest busi filan gibi şeyler olmazdı. Elleri ellerine dokunmaksızın namzetlik zamanı geçerci. Bizim nişanlılık zamanımız da öyle alaturka geçmelidir. (35)

Sabahat'ın verdiği cevapta Fatma Aliye Hanım'ın bu konudaki düşünceleri izlenmektedir. Yazarın verdiği referanslar yine İslam kaynaklıdır. Fatma Aliye Hanım, Sabahat'a nişanlılık zamanlarının “alaturka” geçmesi gerektiğini söyletirken bunu bir kez daha vurgulamıştır. Suat'ın Sabahat'a, kendisini bir başka erkek ile karşılaştırmak için mi zaman istediğini sorması üzerine Sabahat şöyle cevap verecektir:

Bundan yana emin ol Suat! Ben birlikte büyüdüğüm yaşadığım adam hakkında o kadar çabuk karar veremez iken uzaktan görebildiğim adamı beğenmekliğime nasıl ihtimal verebilirsin? Hem ben kimi görebilirim! Maişetimizi bilmiyor musun? Burasını Avrupa mı zannediyorsun? Öyle uzaktan görmekle adam beğenecek bir kız olmadığımı tahmin edemez misin? Hatta şunu da söyleyeyim ki şimdiye kadar seni bana beğendiren şeylerden senin gençliğin ve

güzelliğinin tesiri derece-i saniyede kalır. Ben maddiyattan
ziyade maneviyata ehemmiyet verenlerdenim. (36)

Bu konuşma dolayısıyla ilk görüşte aşkı onaylamadığını söyleyen Sabahat, eş seçiminde de maddi özelliklerden daha çok manevi niteliklerin dikkate alınması gerektiğini vurgulamış olur. Ayrıca zaten Sabahat'ın bir başka erkeği görmesi haremlik-selamlık yaşam tarzına göre de zaten mümkün gözükmemektedir.

Sabahat'ın bu tavrına karşı yeğeni Rifat, komşu kızı Fehame'ye ilk gördüğü anda âşık olmuştur. Annesinin, kızı gibi sevdiği Piraye ile evlenmesi konusunda kendisine yaptığı baskıya karşılık sonunda “Çünkü benim zihnimde hiç öyle bir tasavvuru bahis almadı. Zira o beni hiç cezb etmedi” (22) diye karşılık verecektir. Yani ona kardeş gözüyle baktığını söylese de, Piraye ile evlenmek düşüncesinin zihnine hiç gelmemesini onun “kendisini hiç cezp etmemesi” ile açıklamaktadır. Aslında romanda Piraye, Rifat'ın beğenebileceği bir kız gibi de çizilmemiştir. Sabahat ve Fehame kadar ince ruhlu değildir. Müzikteki başarısı da özel bir yetenek değil çok çalışmanın sonucudur. Okumaktan da çok hoşlanmamaktadır. Dolayısıyla Rifat'ın, “Onu o derece hakiki bir kardeş gibi sevdim ki artık ona başka bir nazarla bakmaklığım kabil olamaz” demesi Piraye'nin kendisini hiç cezp etmemesi ile birlikte düşünüldüğünde Rifat'ın verdiği cevaba rağmen pek de dürüst olmadığını göstermektedir. Çünkü eğer Piraye kendisinin sevebileceği bir kız gibi çizilmiş olsa idi belki de Rifat onu kardeşi gibi değil Fehame'yi sevdiği gibi sevecektir.

Aslında Rifat, Fehame'ye ilk bakışta âşık olmasını kendisi de kabullenememektedir. Sabahat ile aralarında geçen görüşmede Sabahat'ın “Demek ki eski zaman masallarında olduğu gibi bir görüşte bin cân ile âşık oldun. Sen beni böyle laflara inanacak budalalardan mı sanıyorsun?” demesi üzerine Rifat da bu hali kendisine yakıştıramamıştır:

Rifat, Sabahat'ın bu sözlerinden müteessir oldu. Kaç günden beri Fehame yüzünden kendinde husule gelen hissiyatından bahseylemek ve tekmil-i raz-ı derununu ona söylemek istedi. Lakin Sabahat'ın eski masallar, kahramanları hakkında deminki tesbih-i müstehziyanesini düşünerek birkaç gün zarfında iki defa görmek bir defa dinlemek ile bu derece-i mühimmeyi bulmuş olan bir sevdayı vasf ve tariften utandı. O zamana kadar kendini ciddi tanıtmış bir genç olduğu halde bu kadar zaaf ve acz izharından içtinap ediyordu. Hoppalık, hayalperestlik ile itham olunmaktan, Sabahat indinde gülünç olmaktan korkuyordu. Bilaihtiyar ağzından kaçırmış olduğu söze nedamet getiriyor bunun bir çare-i tamirini düşünüyordu. (27)

Görüldüğü gibi aşk, bir “acizlik” ve “zaaf” olarak düşünülmekte yüceltilen değer ise Sabahat gibi “ciddi” durmak olmaktadır. Rifat, Fehame'ye olan hislerinden korkmakta ve bu durumu heveslerine yenilmek olarak yorumlamaktadır (24). Bahçede Fehame'yi izlemeyi sürdürür. Dışarıdaki karşılaşmalarla her gördüğünde daha büyük bir tutku ile Fehame'ye bağlanır (51). Bu noktadan sonra da Piraye'yi bir eş olarak düşündüğünde onu aklındaki kadına “şeklen de, vecen de, mânen de” benzetememektedir. Nasıl bir kız istediği sorulduğunda “Ben ifrata varmayan uzun bir boydan hoşlanırım. Piraye de öyle! Ben kumral kadın severim, Piraye de sarışın pembe, beyaz isterim, Piraye de öyle! Bu tarifatımla siz bana tıpkı Piraye gibi bir kız bulup getirirseniz, lakin o benim bir refika-i hayat olmak üzere sevebileceğim kadın olmayabilir. Nasıl ki Piraye olamaz” (23) diyerek bunun anlaşılamayan ve anlatılamayan bir ruh haleti olduğunu söylemektedir. Ancak Fehame'nin bir başkası ile evleneceğini öğrenmesinden sonra kendini toplayamayan Rifat'a, Sabahat'ın “Fehame'yi sevdin. Bir diğerini de niçin sevelemeyesin?” (62) demesi ve romanın

sonunda anne ve babasının baskılarına dayanamayıp evlenmeyi kabul etmesi üzerine Rifat, kendisine Fehame'ye benzeyen bir kız bulmalarını isteyecektir. Yani başlangıçtaki fikri ile pek de tutarlılık içinde olmayarak daha, çok da tanımadığı bu kıza özellikle “görüntü” bakımından benzeyen bir kız isteyerek aşkın neden olduğu problemin nasıl devam ettiğini gösteren bir örnek teşkil edecektir.

Rifat, Suat'ın talip olmasının ardından Sabahat'ın onu, kendi “iradesi” ile sevdiğini ancak, kendisinin Fehame'yi tesadüfen görüp sevdiğini söylerken aslında başına gelenlerin iradesinde gelişmediğini ima etmektedir. Onu tekrar tekrar gördükçe bu düşkünlüğü artmıştır (152). Fakat Rifat, Fehame'yi ilk görüşünün ardından tekrar tekrar onu izlemek için “mahsusan açmış olduğu” aralıktan (83) Sabahat'a bahsetmemektedir. Aslında Sabahat'ın kelimeleri ile söylenecek olursa Rifat, en baştan kalbine bu kıza tutulmak için izin vermiştir. Aynı zamanda iyi bir şair, müzisyen ve ressam olan Rifat'a Sabahat'ın söyledikleri oldukça önem arz etmektedir; çünkü Sabahat insanın tabiatının da “melankolik aşklar”da payı olduğunu ifade etmektedir. “Rifat! Belki tabiat-i şiiriyen hayal pürurluğun bu meseleyi bu kadar izam etti!...Sanat-ı teressüme olan istidat-ı fevkaladen, kuvve-i şiiriyen sana model ittihazı için öyle maşuka-ı muhayyel tasavvur ve tahayyür ettirdi. Sevda-yı mizacın meseleyi ilerletti zannederim” (153).

Refet adlı romanda çirkin olduğu için evlilikten umudu olmayan Refet de, Sabahat'ın bahsettiği melankolik ruh halinden bu nedenle çıkmak istemiştir. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında kendisini en fazla kontrol altında tutmaya çalışan Refet'tir; ancak onun bu tavrını en çok destekleyen nedenlerden biri güzel olmadığını düşündüğü için geleceğe ve evliliğe dair bir umudunun olmamasıdır. Bahçede, bir şiir kitabını okurken okuduklarının ve de manzaranın ruhunda yaptığı etki ile kendinden geçtiğinde bir anda daldığı melankoliden sarsılarak uyanıp

“Yârabbi! Yârabbi! Vücutça kazandım. Fikirce kaybettirme!” diye dua etmeye başlar ve kalbi ile şöyle konuşur:

Hükmetmek istiyorsan çık git kendine lâıyk bir vücut bul, bu harâb-hane, bu gam-hane sana mekân olacak bir şey değildir. Nafıle çırpınma. Ben yine seni inkâr edeceğim. (Elini kalbi üzerine bastırarak) Ben burada bu miskin ve zavallı vücutta cevelân-ı deme hizmet eden kalp dedikleri bir et parçasından başka bir şey tanımıyorum! (89-90)

Refet kendini hissettirmek isteyen gönlünü ezmekle onunla mücadele etmektedir.

“Gönlüne daima hükmetmeye alışkın olan kızcağız onun birkaç gündeki çarpıntısını ve ihtisâsât-ı şairânesini kesti” (90). Refet de Sabahat’ın bahsettiğı melankolik ruh haline kapılacakken bu ruh halinden uzaklaşmıştır.

Görülmektedir ki Fatma Aliye Hanım’a göre gençler evlenecekleri zaman karar verirken daha çok akılları ile hareket etmeli duygularına kapılmamalıdır. Fatma Aliye Hanım’a göre evlilik öncesi aşk bir zaaf ve hastalıktır. Bu hastalığa tutulan insanlar kolay kolay iflah olamamaktadırlar. Ancak aşka yenik düşmekte insanın ruhsal yapısının da etkisi vardır. Melankoliye eğilimli insanları aşk daha çabuk yakalayabilmektedir. Doğru olan evliliğı ciddiyle ele almak ve çiftlerin birbirlerini tanımalarına yarayan nişanlılık dönemini de bu şekilde geçirmektir. Bu da göstermektedir ki Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında görücü usulü evlilik onaylanmaz. Eşler birbirlerini tanıyarak evliliğı karar vermelidirler.

2. Görücü Usulü ile Evlilik ve Evlilikte Denklik

Tanzimat dönemi boyunca da romanlarda tartışılan görücü usulü evlilik ve gençlerin zorla istemedikleri kişilerle evlendirilmeleri Fatma Aliye Hanım’ın

romanlarında da oldukça yoğun işlenen bir konudur. Yazar, *Nisvân-ı İslâm*'da İslam'da evlilikte eşlerin birbirlerini görerek evlenmelerinin tavsiye edildiğini görücü usulü ile evliliğin ise dinin şartı olmayıp bir âdet haline geldiğini belirtmektedir (96-97). Gençlerin kendi seçtikleri kişi ile evlenmeleri de yine bazı endişeleri beraberinde getirir. Özellikle kadınlar kendi seçtikleri insanla evlendiklerinde evliliklerinin bütün sorumluluğunun yani mutsuzluklarının ya da mutluluklarını kendi seçimleri olduğuna inanmakta ve endişelenmektedirler.

Levâiyh-i Hayât'ta Fehame, mektupta Sabahat'ın eşinden boşanıp bir başkası ile evlenmek istediğini söylemesi üzerine, ilk evliliğinin büyüklerin kararı ile olduğu için yaşadığı mutsuzluktan dolayı kendine kızmadığını ancak kendi seçimi ile evlenmiş olsaydı nasıl bir sorumluluk altında kalarak her gün pişmanlık duyacağını söylemektedir. Bu nedenle de seçmek üzere olduğu kişi için bütün bunlara değip değmeyeceğini iyice düşünmesi gerektiğini ima eder (33). *Enîn*'de Sabahat da, seçimin kendisine bırakılmasıyla yapacağı evliliğin mesuliyetini üzerine aldığını düşünmektedir (8). Sabahat'ın seçiminin kendisine bırakılması belki de annesinin ve babasının hayatta olmaması nedeniyledir. Rifat'ın Sabahat'a, seçme hakkının ona ait olduğunu söylemesi üzerine Sabahat, dayısının kendisi için hep en iyisini istediğini bu konuda da ona güvendiğini ifade eder.

Muhâzarât'ta Fazıla'nın Münevver Hanım'ın, babasından gizli yapılacak nikâh teklifini reddetmesinin nedeni ise daha çok babasına duyduğu saygıdır:

Mukaddem Bey'e varmak için tereddüd etmiyorum. Onun, bu dediğinizden başka çaresini bulunuz. Ben memnûnum. Fakat bu teklifleri kabul etmemekte mazûrum. Sizin her bir emrinizi başım üzerine. Lâkin ben firâr edemem. Ben pederime beni filânca adama veriniz diyemem. O pederimin hakkıdır. Ben kimsenin hakkını gasba

kalkışamam! Evet nineciğim sizden mahrûmiyetim bana pek büyük kederdir. Bu kederden ölmeğe râzı olurum. Fakat pederime isyân edemem. (122)

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında görücü usulü ile evlendirilen gençlerin yanında eşlerini kendileri seçen gençler de görülmektedir. *Udi*'de Tamer Kütükçü'nün "Fatma Aliye'nin Udi'sinde Kadın ve Müziğin Modernizasyonu" adlı makalesinde iddia ettiği gibi babası Bedia'yı tüccarla evlendirmek istememiş (39), sadece kardeşi Şem'i Bedia'ya bu yönde bir tavsiyede bulunmuştur. Bedia, evleneceği erkeği kendi seçmiştir; ancak yaptığı bu evlilikte mutlu olamayacaktır.

Kardeşi Şem'i ile aralarında şöyle bir konuşma geçer:

- Altmış yaşında poturlu, saltalı bir zevc hiçbir vakitte benim zihnime gelmemiş, hayalhâneme girmemiş idi.
- Lâkin elli bin lira sermayesi var Bedîa! Biraz da rahatını düşünmeli değil mi?
- Bunu şimdiye kadar hiç düşünmemiş idim.
- Ne demek?
- İzdivaç husûsunda edeceğim rahatın, bulunacağım bahtiyarlığın para ile olacağını!...
- Zavallı çocuk dünyanın kaç bucak olduğunu daha bilmiyorsun! Bâhusus adam iyi adamdır.
- O bucakların biri eğer bu tâcir efendinin saadet-i izdivacı ise bana lüzumu yok!
- Sen bilirsin! Böyle şeyde senin de rızan matluptur. (83-84)

Şem'i, muhtemelen Mail'e güvenmemektedir. Ama Bedia'ya onun hakkında olumsuz bir şey söylemez. Bedia'ya Mail hakkındaki fikrini sorduğunda Bedia'nın

“Senin tâcirinden iyi ya!” (89) demesi üzerine Şem’i daha fazla ısrar etmemiş ve düğün gerçekleşmiştir (89).

Levâyah-i Hayât’ta ise Mehabe mutsuzluğuna kendisinin neden olduğu kardeşi Rezin için üzülmektedir (2). Nüket Esen’in “Türk Romanının Edebi Annesinden İki Eser Hoş Bir Tesadüf” adlı yazısında, bu mektup-romanda hiçbir erkeğin isminin verilmediğine dair iddiası (49) düzeltilmelidir. Çünkü Rezin, dolayısıyla hayatta evliliklerde sadece kadının değil erkeğin de mutsuz olabileceğine dikkat çekilmiş olur. Fehame’nin “Dur kardeşim, acele etmeyelim. Biz bu kızın güzelliğini gördük, tahsilini işittik. Ancak asıl gereken bunun bir de fikrini anlamak, mizacını öğrenmektir” dediğini ama kendisinin onu dinlemeyip “Amma yaptın Fehame! Biz piyanosunu dinledik, Fransızcasını da işittik. Her görücü bu kadarını da öğrenemez, bir kere görmekle alır. Herkes gibi biz de soruşturduk. Senin dediğin gibi olması için birkaç sene ahabalık etmeli!” dediğini anımsayıp yanıldığını itiraf ederek “Tahsilli insanın mükemmel olacağını düşünüyordum. Tahsilinin ne durumda olduğunu bile düşünememişim” diyerek Rezin’in ne kadar mutsuz olduğunu anlatır (2-3). Görülmektedir ki görücü usulü evlilikte mazur olanlar yoğunlukla kadınlar olsa da aralarında erkekler de vardır. Mehabe’nin evliliğinde ise dayısı, Mehabe’ye “Kızım seni mutlu edecek bir adam olduğu için ben istiyorum” demiştir. Ancak Fehame’nin büyükannesi “Tam evini idare edecek, karısını besleyip geçindirecek bir koca” diyerek Fehame’yi evlendirmiştir (6). Fehame’ye göre, mutsuzluğundaki en büyük pay kocasından önce, kendi rahatı nedeni ile Fehame’yi o yoldaki heveslerine engel gibi görerek bir an önce evlendiren büyükannesine aittir (15).

Enin’de dayısı seçme hakkını Sabahat’a bırakmıştır (3). Ancak romanın diğer kişileri onun kadar şanslı değildir. Rifat’ın anne ve babası oğullarının Piraye ile evlenmesi konusunda ısrar edeceklerdir (53-54). Rifat’ın Sabahat’ın dayısını örnek

göstermesi üzerine babası Bahir Efendi “Biz Ekrem Efendi kadar alafranga değiliz oğlum! Gelini ebeveyn intihap eder. Oğul onu kabul eder. Şimdiye kadar böyle gördük böyle yapmalıyız!” (25) diyecektir. Amca ise konuşmayı şöyle sürdürür:

Zamane gençlerinden nedir bu çektiğimiz? Babanın sana sorduğu kabahat! Bizi evlendirirken sordular mı idi! “Evlendiriyoruz” dediler sevindik! “Nasıl kız istersin” dediler. “Siz bilirsiniz efendim güzel olsun da!” diye cevap verdik. Geçinmedik mi? Beğenmedik mi? Keramet nikâhta şirinlik tel ile duvaktadır. Böyle isyanla ananın babanın yüreğine mi indireceksin? Ah zamane! Ah!... (25)

Fehame’nin ailesi ise zaten kendisinin fikrini hiç sormamıştır. Fehame, yapacağı evlilikte sevilleceğine inanmamaktadır; çünkü kendi evinde bile kimse kendisini sevmemektedir. Kızın bütün ümidi dışarıya bir yere gelin giderek kurtulmaktır. Ancak bunu açıkça söyleyememiş sadece hangi talipleri istemediğini söyleyebilmiştir. Yani Fazıla gibi “Ben bunu isterim” diyememiş sadece “Bunu istemem” diyebilmiştir. Çünkü Suat’ın, Nebahat’ın kendisini isteyenleri reddetmesi üzerine söylediği gibi, insanların beklentisine göre hiçbir neden yokken bir kızın evlenme talebini reddetmesi anlaşılabilir görülmektedir (84). Fehame, evleneceği adamın resmini bile ancak düğünden bir gün önce görebilmiştir. Kendisinden nikâh için zorla vekâlet alınmış, cevap vermek istememesini ise mahcupluğuna bağlamışlardır (71). Fehame, sonunda bir başkasını sevdiğini düşünecekler diye iftiradan korkarak zorla evet demiştir (71). Nebahat’in Fehame’ye, adamın pek yakışıklı olduğunu söylemesi üzerine “yakışıklı olur da ben sempati bulamam! Daha fenası bir antipati hissedebilirim” (73) diyerek çiftler arasında olması gereken uyuma dikkat çekilmektedir. Rifat, “Evvela görmediğim bir kızla tehil edemem” derken görmekten kastının sadece “görmek” olmadığını, evleneceği kızla konuşup fikrini

mizacını öğrenmek istediğini, kendini düşünürken evleneceği kadının mutluluğunu da düşündüğünü söyler (6). Kadının güzel ve mizacına göre olmasını istemektedir ancak bunlar yeterli değildir; maneviyatının da güzel olmasını istemektedir. Rifat, “Biz yalnız birbirimizi sevmek değil yekdiğerimiz de aynı şeyleri sevmeliyiz” deyince Sabahat, her şeyin önce beğenmekle başladığını ve evlilik için de bunun yeterli olduğunu söyler (7). Sabahat’in birbirini görerek, tanıyarak olan evliliklerdeki uyumsuzlukları ve boşanmaları da göz önünde bulundurmasını tavsiye etmesi üzerine Rifat şöyle cevap verir:

Bunda hakkın var lakin alacağım kadını hiç olmazsa sevebileceğimi aklım kesmeli! Birden bire parlayan bir aşk devamsız olur. İnsan sonradan maşukasının kusurlarını mizacına tevafuk etmeyen hallerini gördükçe soğur. Lakin beğenmekle, hem de ahval ve etvarını da beğenmekle başlayan muhabbet tedrici fakat edebi olur. (7)

Bütün bunları söyleyen Rifat, bir süre sonra Fehame’ye ilk görüşte âşık olacaktır. Ancak mazereti “Genç kızın zekâsını, irfanını, vakarını” gözlerinin zaten belli ediyor olmasıdır (17). Rifat, daha sonra bahçede Fehame’nin, evlilik hakkındaki umutsuzluğunu, sevmek ihtiyacını anlatırken kendisini de dinlemiş ve “Şimdiye kadar güzelliğini gördüm. Sazını, sesini dinledim, sözünü işittim. Bugün de serair ve hissiyat-ı kalbiyesini dinledim. Ahval-i ruhiyesini öğrendim! Tam benim istediğim gibi kadın!” demiştir (52). Görülmektedir ki Rifat söylediği her şeye rağmen Fehame’yi öncelikle güzelliği dolayısıyla sevmiştir. Güzellik ailelerin oğullarına kız ararken baktıkları ilk niteliklerdendir. Suat, gidip gördüğü Avrupa ülkelerinde Sabahat’tan güzel görmediğini söylemekte, Rifat’a Piraye’yi beğendirmeye çalışanlar önce onun güzelliğinden bahsetmektedirler (14). Refet ise güzel olmadığı için evlilikte umutsuzluğa düşmektedir.

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında ise güzellikten önce gençlerin birbirlerine uyumu esas alınmalı birbirlerine denk olup olmadıklarının önemsenmesi önerilmektedir. *Lev yih-i Hayât*'ta Fehame, evlenmeden önceki hayallerinden bahsederken ‘‘Gelinliğin tellerine, pullarına, gösteriŐine heveslenen kızlardan olmadığımı bilirsin. Gelin olacağım zaman, kendime bir eş, yoldaŐ, can, canan olacak bir adam, kısacası artık beni sevecek, beni düŐünecek, bana acıyacak bir kimse olacak diye hayal ederdim’’ demektedir (16). Mehabe'nin iyi niyetlerine ve tavsiyelerine karşılık eşi ile kendisinin yetiŐtiĐi ortamların farklılığına dikkat çeken Fehame, ‘‘Bizim rezalet olarak bildiğimizi, onlar normal görüyor’’ (23) diyerek aralarındaki farkın anlaŐmazlıĐa neden olduğunu ifade etmektedir. ‘‘Başka bir dünyada başka bir terbiye ile büyüdüm ne buldum’’ diyen Fehame, Mehabe'ye hayatı tanımak konusunda çok tec besiz olduğunu, her evde ayrı  detler bulunduğunu ve aynı terbiyede olunmayınca hayrete düŐüldüĐünü de söylemektedir (7). Refet'in kendisiyle evlenmek istemesine karşılık kaba ve cahil amcaoğluna ‘‘Bu iş olur işlerden değil çünkü siz benim k fv m değilsiniz’’, ‘‘cahilsiniz’’ demesi de evlilikte denk olunması gereken konulardan bir başkasına dikkat çeker (131).

Bütün bunlardan hareketle, Fatma Aliye Hanım'ın görücü usulü evliliği ve gençlerin zorla istemedikleri kimselerle evlendirilmelerini eleştirdiği ancak eş seçiminde tec beleri dolayısıyla büyüklerin tavsiyelerinin de önemli olduğunu düşündüğü sonucuna varılmaktadır. Ayrıca eş seçiminde, her iki cins için de güzellikten önce eş adayında aranması gerekenler manevi niteliklerdir. Evlenecek kişilerin belli bakımlardan birbirlerine denk olmaları gerektiği de üzerinde durulan bir başka önemli konudur. Fatma Aliye Hanım'ın evlilik sürecinde önemsediği bir başka nokta ise eşlerin birbirine sadakatidir.

3. Sadakat

Fatma Aliye Hanım, “Zevce” (*Hanımlara Mahsus Gazete* 186, 1898) adlı makalesinde, evlilikte kendisini “idol” zanneden kadının kendisine karşı kocasından ilgi görememesi ve hatta sadakatsizlik ve vefasızlık sezecek olursa böyle bir şeyi asla beklemediği için bunu hazmetmesinin kolay olmayacağını vurgular. O zamana kadar ruhu, hayatı olan adam o saatten sonra kendisi için bir gaddar ve haine dönüşür ve kadının bu halde genellikle aklına iki çözüm gelir: kadın ya kendini öldürür ya da intikam alır (3). Kadın eğer kocasından soğuyamamışsa ölmek isteyecek, soğuyabilmiş ise intikam almak isteyecektir. Ancak Fatma Aliye Hanım, kadının kocasının yaptığıнын aynını yapmasının hata olduğunu “Fakat zavallı bedbaht intikamı kimden alacağını düşünse!” diyerek ifade eder. Böyle yaparak kadının kendisine zarar vereceğinden, vakar ve haysiyetine yediremediği için durumunu kimseye anlatamadığından yanlış hareket edebileceğinden endişe ile söz eder: “[K]endini bilerek o iffet ve namusun kendinin iffeti kendinin namusu olduğunu düşünür ve zevcinden intikam alıyorum diye kendini mahv ve berbâd etmez!” (4). Bu noktada Fatma Aliye Hanım, “İşte hep kadınlara vezâife ve haysiyyet-i nisvâniyesini tanımak ve izdivâc denilen şeyin bir takım hayâlât-ı şâirânenen kurtarıp hakikati vechile bilmek lazımdır ki bu da talîm ve tefrin ile olacağı şüpheden vârestedir” der (4). Bu nedenle evlilikte ve öncesinde “O türlü hayâlât-i şâirâne dalmış olan kadınlar için bu nokta pek müthiş ve tehlikeli” (3) diyerek böyle kadınların aldatılmaktan daha fazla etkileneceklerine değinir.

Udi’de Bedia, kendisini aldatan kocasının metresi Helula’nın kendisinden af dilemesi üzerine Helula’ya, aslında sorumluluğun kocasına ait olduğunu söyleyecektir: “Siz ona sair birçok erkelere yaptığınızdan başkasını yapmadınız. Bana o kendisi yaptı. Bana karşı olan vazifesini o kendi düşünmek lâzım idi. Bu

senin sanatın, ticaretin idi. Bundan yana, sen bana hıyanet etmiş olmuyordun. Kendine hıyanet eyliyordun, iffet denilen bir şeyden mahrum eylediğinden dolayı kendi nefesine hıyanet eyliyordun!” (185). Görülmektedir ki erkeklerin eşlerine sadık kalmak vazifeleridir. Evli bir adamla birlikte olan kadın ise öteki kadından önce kendi kendine ihanet etmektedir.

Sabahat, Suat’a evlilik teklifini reddetmediğini ama önce birbirlerinden emin olmaları gerektiğini söyler ve bu noktada da en çok mağdur olanların kadınlar olduğuna dikkat çeker. Sabahat’ın istediği “hüs-n-i refakat ve sadakat”tır (10).

Her ikimiz de genciz her ikimiz de güzeliz! Bu gençliğin, güzelliğin, icabat ve ilcaatını bir tarafa bırakalım! Tabiattaki şiire mağlup olmayalım. Ciddiyeti ele alalım. İzdivaç bir oyuncak değildir! Bundaki adem-i isabet senin istikbalinin üzerine o kadar tesiri olmasa bile benim istikbalimin mahvı, hayatımın zehirlenmesi demektir. (34)

Miss Moud’un, Sabahat’a, zengin olduğu için başka şeyler beklemeye ihtiyacı olmadığını pek çok kadının bunun için evlenip pek çok şeye katlandığını söylemesi üzerine Sabahat, “Emin ol ki eğer benim servetim de olmasa idi, benim kalbimi parçalayacak, hissiyyat-ı nisvâniyemi üzecek, bir zevcin hanesindeki debdebe ve daranı terk eder, hizmetkârlığa kadd-i iftikar ederdim” (12) diyecektir. *Muhâzarât*’ta Fazıla da, Sabahat gibi düşündüğü için büyük bir çaresizlik içinde olsa da, kocasını terk etmiştir. Miss Moud, Avrupa’da epeydir görüşerek tanışarak yapılan evliliklerde de vefasızlıklar görüldüğünü erkeğin bu husustaki yönünün evlilikten sonra anlaşılabileceğini söyleyecektir (13).

Behçet Necatigil’in aktardığı gibi, *Muhâzarât*’ın, konu benzerlikleri dolayısıyla dikkat çektiği *Aşk-ı Memnû*, *Eylül* ve *Zavallı Necdet* gibi romanlarla devam edecek yasak aşk temasının işlendiği ilk örneklerden olduğunu söylenebilir.

Bu noktada Fatma Aliye Hanım, ihanetin hem kadın hem de erkek için söz konusu olabileceğine dikkat çekmektedir. Ogün Kırıtl, *Muhâzarât*'ın üçüncü bölümünde Fazıla ile Mukaddem'in karşılaşmasından sonra aslında romanın bitmesi gerektiğini ama Fatma Aliye'nin "İslam'a ve geleneklere inancı" nedeniyle romanı bitirmediğini söyler. Zaten roman, o noktada bitmemesi nedeni ile önem kazanmaktadır. Çünkü o sırada Fazıla yakınları tarafından ölmüş zannedilse de hâlâ hayattadır ve Remzi ile evliliği devam etmektedir. Böylece romanın devamında yaptıkları ile Fazıla, kocasını aldatan bir kadın durumuna düşmemekte ve böylelikle Fazıla'nın kendi içinde ne kadar tutarlı olduğu okuyucuya gösterilmektedir.

Sadakat, Fatma Aliye Hanım'ın önemle ve ısrarla üzerinde durduğu bir konudur. Refet, evlilik hakkında Şule ile konuşurken kendisinin güzel olmadığı için sevilmeyeceğine inandığını, sevilmediğini bilerek sevmektense hiç evlenmeyeceğini belirterek "Ben zevcim olacak adamdan sadakat isteyeceğim, muhabbet bekleyeceğim!" deyip evlilikten vazgeçtiğini söyleyecektir (120). Çünkü karşılıklı sadakatin olmadığı bir evliliğin yürüme şansı yoktur. *Udi*'de ise Bedia, evliliklerinin ilk günlerinden sonra değişmeye başlayan Mail'in, kendini aldattığını feci bir şekilde öğrenecektir. Romanın başında Şem'i'nin Bedia'ya evlenmeden önce hediye ettiği udun üstünde yazan "Aşkta ihanetten başka her şeye tahammül edilir" sözü de romanın nasıl şekilleneceğini zaten imlemektedir. Bedia, kendine ait bilezikleri Helula adlı çenginin kolunda görünce başına gelenleri anlamış ancak tepki verecek gücü kendinde bulamamıştır:

O birkaç gün içinde Mail bir gece yarısından sonra gelmiş ise de Bedîa onu yüzlemeye kendinde iktidar bulamıyordu. "Onu yüzledikten sonra onunla artık oturmamak lâzım gelir" diyordu. Ondan vazgeçmeye ise kendinde kuvvet bulamıyordu. Zira seviyordu.

O kadar hıyaneti, o bilezikler rezaleti ile beraber yine onu sevmekte olduğunu görüyordu. Bir çengiye memnun etmek için zevcesinin bileziklerini her gece birçok erkeklerin karşısında salınan, kırtan kollarda o kadar erkeklere, nice heva-perestâne maruz bulundurmaktan çekinmeyen adamın denâetini anladığı hâlde yine ondan soğuyamadığına taaccüp ediyordu. “Keşke bu bilezikleri satıp parasıyla bir şey alarak vere idi de nice senelerden beri taşıdığım zavallı bileziklerimi öyle bir âlem-i levs ve çirkaba atmaya idi. Ah! Buna o kendisi tahammül edememeli idi” diye söyleniyordu. (100-01)

Aldatılmanın yanında, kocasının bunu herkesin bildiği bir çengi ile yapması ve herkesin bundan haberdar olması Bedia için daha da sinir bozucudur. Bedia, Helula’nın Mail’i sevdiğini söylemesi üzerine kocasından vazgeçebileceğini zaten onu sevmediğini söyler. Anlatıcı, Bedia’nın bunu gururu dolayısıyla yaptığını belirtir (121). Böylelikle Bedia Mail’den intikamını almış olmaktadır (121). Mail, Bedia’dan kendisini Helula’dan kurtarması için yardım isteyince Bedia aldatıldığını kocasının kendisinden duymuş olmaya artık katlanamayacak ve şöyle diyecektir:

Sihir falan dediğin senin kötü huyundur. Öyle çareler arayacak isen hemşirene müracaat et! Ben senin zevcenim!... Fakat mademki bunu sen açtın, mademki bana hıyanetini, hakaretini kendin söyledin benim üzerime başka bir kadın sevdiğini kendin itiraf eyledin. Bundan sonra tabiatıyla iş bu hâlde kalamaz. [...] Beni sevmeyen, beni istemeyen bir adamla oturup kendimi ona bâr etmek, onun başına musallat olmak istemem! Haysiyet-i nisvâniyyemi ayaklar altına alamam! İşte bu kadar! (137-38)

Bedia ayrılığa çok zor katlanır. Ancak gururu aksine izin vermemektedir: “Yetişir ki kendimden nefret edeceğim bir hâle gelmeyeyim! Beğenemeyeceğim, başkalarında görsem ayıplayacağım bir harekette bulunmayayım!” (149). Kocasını seviyor olmayı kendine yakıştıramaz; kendi kendinden nefret edecek haldedir : “Beni adı kadınlar için terk eden, beni onlara değişen bir adamı sevmek bir zül değil mi? Beni sevse böyle yapar mı idi? Sevmeyeni sevmek bu ne yaman hâldir! Ah! Ne kadar bedbahtım!” (150). Kardeşi Şem’i’nin yanında yaşamaya başlayan Bedia, Mail’in pişmanlık dolu mektuplarına cevap vermez (174). Bedia’yı durduran haysiyet meselesidir (174). Bedia yazara hislerini şöyle ifade edecektir:

Bana bu kadar hicranı, bu kadar hıyaneti ile beraber yine
sevmiş olduğum o adamın muhabbetine karşı beni durduran mesele o
adamın benim yanımda başka bir kadını sevdiğini söylemesi, o
başkasına olan aşk ve sevdasını anlatması oldu. Oh! Bu hareket bir
kadın için unutulması kabil olmayan şeylerdendir. (178)

Helula, Bedia’nın kendisini terk etmesinin ardından Mail’in ona karşı ilgisinin sona erdiğini Bedia’ya hürmeten onun adını anmasına bile katlanamayan Mail’in kendisine “Sizin gibi kadınlarla eğlenilir! Fakat izdivaç olunamaz!” dediğini aktarır (193). Helula da sonunda sadece kendini seven birinin sevgisini isteyecektir. Meşru ve gayri meşru ilişkilerin farkını “Bize olan iptidâları şedit oluyor. Lâkin size olan muhabbetleri medîd oluyor” diyerek ifade eden Helula şöyle devam eder:

Bu hâlde mümkün olabildiği kadar bahtiyarım! Lâkin mağbutum olan kadınlar gibi değil. Çünkü sitti! Sizin hâliniz ne para ile satın alınabilir ne de nedametle kazanılabilir. Vakıa nedamet affı kazandırıyor. İffet dairesine idhâl ediyor. Lâkin bir takım izleri, hatıraları, yadigârları mahvedemiyor. Erbâb-ı iffetin iffet dairesinden

asla çıkmamak için olan cehtlerini, tahammüllerini, fedakârlıklarını şimdi anlıyorum. Bu acı tecrübeyi izdivac edeceğim zamanda gördüm bir raksıma, bir handeme can atanlardan, altınlar saçanlardan bir takımıyla izdivac etmek istedim. Bunların hiçbirisi bu davetime icabet etmedi. Evet! Gayr-ı meşru olan iltifatıma koşuşanlar bu meşru davetime iltifat göstermediler!... Bu servetle istediğim adama varabilirim sanıyordum. Lâkin para bu hususta bir itibar görmedi. Gördüm ki beni reddedenler bir parasız benden güzel olmayan, fakat iffet dairesinden çıkmamış bulunan kızlarla izdivac eylediler. (195-97)

Bu paragrafla Fatma Aliye Hanım'ın onaylamadığı gayr-ı meşru ilişkilerde de asıl kadınların mazur olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Helula'nın sonunda bu şekilde bir değişim geçirmesi de Fatma Aliye Hanım'ın bu düşüncesini desteklemek amacı ile uyguladığı bir yöntemdir. Helula, Namık Kemal'in Mehpeyker'i gibi bir tip değildir. Bedia kendisini uyardıktan sonra doğru olanı fark edecek ve değişecektir.

Levâih-i Hayât'ta büyükanne Fehame'ye "tam evini idare edecek karısını besleyip geçindirecek bir adam" olan bir eş seçmiş, sevgi ve sadakat sözü verilmeden gerçekleştirilen evliliği nedeni ile Fehame kocasından bunları bekleyememiş (6). Eşinin mert bir adam olduğunu, kendisini sevdiğine dair bir yalan söylemediğini belirtmektedir (15). Mehabe, bir mektubunda Fehame'ye şöyle tavsiyelerde bulunmaktadır:

"O beni geçindirip korumak zorunda olduğu halde ben mi ona akıl öğreteceğim! Geçimimin ipinin eline vermiş oldukları bir adam benim idareme muhtaç olursa bu ne haldir? Evet ama ben kadın olduğum halde böyleyim de bütün erkekler neden böyle değildir"

demeye hakkın yoktur. Cenabı Hakk'ın seni bu kadar mükemmel yarattığına şükretmek borcundur. (20)

Fehame'ye göre sevmek için bir adamın sevilmeyle layık olması gerekmektedir (23). Böyle bir adamı severek kendine olan saygısını yitirip kendini sevmeyecek hale gelmektense kimseyi sevmemeyi tercih eder (23). Fehame ayrıca, “evlenirken eş seçme hakkı verilmediği için bir kadın kocasının kabahati yüzünden mahcup olmaz” demektedir (23). Fehame, kocası ile mutsuz olmasına rağmen hakkını iddia edemiyor olduğunu şöyle anlatmaktadır: “Bunları engelleyen yalnız bir şey var: Siz kadınsınız, o erkek. Bu sözler size anlaşılmaz bir dil gibi mi geldi? Öyleyse siz beslenen kimsesiniz, o besleyen. Aksini mi iddia edeceksiniz? O halde elinizi cebinize sokunuz ve iddianızı ispat ediniz. Buna gücünüz yok mu? O halde susunuz. Ses çıkarmaya hakkınız yoktur!” (24). Bu noktada kadının, mutsuz olduğu evliliğine maddi imkânsızlıklar nedeni ile son veremediği problemine değinilir. *Enîn*'de, Nebahat parası olmadığı için evlenmek istemediğini söyleyince Suat “Hanesini, zevcesini idare edecek olan erkektir” demesi üzerine Nebahat, bunun eşine kusur etmemek için her an onu korkutacağını kendisini bırakmaması için onu sever gibi görünmek zorunda bırakacağını söyleyecektir (86). Fehame ise Sabahat'ın ihaneti sonunda Suat'ı terk etmesinin takdir edilecek bir davranış olduğunu, böylelikle Sabahat'ın kadınlık haysiyetini çiğnetmediğini söyler:

Haysiyet-i nisvâniyyeyi müdafaa eylemiş olduğunuzdan dolayı sizi kadınlık namına tebrik ederim. Sizi ol surette tahkir ettikten sonra döktüğü dillere kapılmamak, naamat-ı âşıkane ile sermest olup ulanmamak, sahte sözleri derk edemeyecek ve vezaifini unutturacak kadar işve ve hevesata meclup olan bir adama karşı ibraz-ı fetanetle, mukavenet ve metanet nasıl olduğunu göstererek kadınlığı dışılıkten

tefriki öğretmek ve kadın ne olduğunu ona göstermek ne büyük
muvafakattır! Bu gibi tahkirane düçar oldukları hıyaneti, anladıkları,
hisseyledikleri halde bir şey yapmaya muktedir olamayanlar
bedbahttırlar! (139)

Levâiyih-i Hayât'ta Fehame, karı-koca arasında sevgi olmasa da arkadaşlığın
gerekli olduğuna, arkadaşlık içinse iğrenmemenin ve nefret etmemenin yeterli
olduğuna inandığını ancak kocasının “bulaştığı iğrençliklerin” artık katlanılmaz
olduğunu belirtmektedir (25). “O gece yarılarında sonra gelen adamın ne kadar kirli
ve iğrenç yerlerden gelerek şu temiz, pak evi kirletmekte olduğunu düşünmek,
vazifem gereği, üstünü çıkarttıktan sonra topladığım elbiselerine ne tür murdarların
temas ettiğini hatırlamak ve öyle kadınlarla beraber olduğu için onu kendime lâyük
görememek meselesidir” (25). “Beni yalnız bu iğrençlik öldürüyor” demektedir (25).
Fehame, nefreti dolayısıyla artık arkadaşlığın da devam edemediğini söylemektedir
(26). Sabahat ise, artık kendisini sevmeyen kocasıyla yaşamaya katlanamadığını,
Fehame gibi fedakârlık yapamayacağını söylemektedir (27). Ancak Fehame'nin
yaptığı fedakârlıktan çok acizliktir. Fehame'yi çaresizliğe sürükleyen çocuklarının
yetişmesi için kocasına ekonomik anlamda muhtaç olmasıdır. Nitekim Fehame,
Sabahat'a eğer mutsuzsa ayrılabileceğini çünkü çocuklarını yetiştirebilecek
imkânlara sahip olduğunu söyler. Sabahat'ın, kendi tavrını tahammülünü,
miskinliğine vermesine karşılık ise “Yalnız zekâ ve bilgi sana benim halimi
anlatamayacak. Bunu hiçbir zaman anlamaman için dua ediyorum” (32) diyecektir.

Enîn'de Nihat, Sabahat'ın ihaneti hak etmediğine inanmakta ve Suat için
“Bir aşuftenin işvelerine mukavenet edemeyen erkek, erkek midir? (107) diyerek
şöyle devam etmektedir:

Ah! Suat! Senin biraz meclup işve-i zenan olduğunu biliyordum. Lakin bu meclubiyetin seni badi-yi hicap olacak bir mağlubiyete düşüreceğine ihtimal vermezdim!...Sevmekten pek hoşlandığını anlıyorum. Lakin bu haz-ı hayvaninin seni, kendini ve vezaifini unutturacak kadar ser-mest ve bihoş edeceği, yaptığını düşünmeyecek kadar fikrini ovuşturacağı aklıma gelmezdi. İfrata vardırmadığını daima hissiyatını gözettiğin için bazı eğlencelerini sana çok görmek istemiyorum. Teehhül etmeye kalkıştığın zaman, izdivaç ne olduğunu anladıktan sonra, teehhül etmekte olduğunu zanneyliyordum. (108)

Suat kendini savunurken “Evet! Burada hakkın var! Ben o zaman biraz zaaf gösterdim. Lakin beşeriyeti bilmiyor musun?” (126) diyerek bu hatasını kendisinden soyutlamaya çalışması üzerine Nihat buna karşılık “Beşeriyeti bildiğim gibi beşeriyetin vezaifini de bilirim! O vezaifi idrak değil midir ki insanı beşeriyet nevine ayırmıştır” derken insan iradesini yüceltir (126). Suat’ın da Sabahat’i gerçekten sevmediği hem sabırsızlığı hem de ihaneti ile gösterilmektedir. Sabahat, eğer sevildiği kadar kendisini sevmiş olsa Suat’ın başka bir kadına meyletmemiş olacağını söyleyerek, “bence muhabbet mevcut değil” diyecektir (128).

Fatma Aliye Hanım’a göre aldatma sadece evlilikleri yıkmakla kalmamakta evlenmek üzere olan gençleri de evlilikten uzaklaştırmaktadır. Miss Moud, Sabahat’in sorusunu yanıtsız bırakmış, evlenmek üzere olan bu genç kızı yaşadığı kötü tecrübeyi anlatarak evlilikten uzaklaştırmak istemediğini ima etmiştir (13). *Levâiyih-i Hayât*’ta Sabahat, kız kardeşi ve görümcesi ile birlikte kocasını başka bir kadınla görünce kendisinden daha çok yanındaki bekâr kızlar için üzülür. Bu durumun onların üzerinde yapacağı etkiyi düşünür (36-37). Kızların evlenmek

istememelerinde en büyük sorumluluğun kocası ve kocası gibi davrananlar erkeklere ait olduğunu düşünmektedir:

Anladım ki ahlâka uymayan, eşlerin kutsal vazifelerini düşünmeyen aile fertleri, yalnızca kendi karılarına, yani sadece bir kadına kötülük etmek, hayatını zehirlemekle kalmıyor, mutlulukları için çalışmakla görevli oldukları kimselere de böyle yazık ediyorlar. O kadarla da kalmıyorlar, belki karısını mesut edecek ve kendisi de mesut olabilecek bir adama böyle kadınlar hazırlıyorlar. Evlenmeden önce evlilikten nefret ettiriyorlar. Bu tür kadınlardan çeken kocaları da çokça görüyoruz. Kabahat bu kızlarda mı yoksa onlara kötü örnekler gösteren büyüklerde mi?(37)

Görüldüğü gibi sadakat, evlilikte eşlerin birbirlerine karşı en büyük sorumluluklarından biridir. Kişiler bu sorumluluğun bilinci ile evliliğe karar vermelidirler. Romanlarda genellikle, aldatılan kadınların evliliklerini bir şekilde sona erdirdikleri görülmektedir. Ancak çoğu zaman kadınlar, özellikle de çocukları nedeni ile bu duruma katlanmakta ve ayrılamamaktadırlar. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında özellikle de evli insanların gayr-ı meşru ilişkilerini eleştirdiği ve “öteki kadın”ı eleştirse de asıl sorumluluğu erkeklere yüklediği görülmektedir. Çünkü eşine karşı sadık olmak öncelikle eşlerin görevidir. Metres konumundaki kadın ise her şeyden önce kendine ihanet etmektedir. Bir başka dikkat çekilen problem de eşi tarafından aldatılan kadınları gören genç kızların, erkeklere, dolayısıyla evlilik kurumuna güvensizlik duymaları ve evliliğe isteksiz olmalarıdır. Muhafazakâr düşüncede ailenin toplumun temeli olduğu ve evlilik olmazsa toplumun çözüleceğine dair görüşlerin Fatma Aliye Hanım tarafından da onayladığı

görülmektedir. Bu nedenle evlilik öncesi aşk gibi aldatmalar da toplum düzenini ve insanların mutluluğunu tehdit eder.

4. Annelik

Fatma Aliye Hanım'ın da içerisinde bulunduğu *Hanımlara Mahsus Gazete* çevresinde kendilerini geliştiren okur-yazar kadınlara göre "iyi bir anne olmak" bu çalışmaların başlıca amaçları arasında yer alır. Fatma Aliye Hanım, annenin çocuk üzerindeki etkisinden makalelerinde sıkça bahsetmiştir. "İlk Mektep" (*Tercüman-ı Hakikat* 4023, 1892) adlı makalesinde, bir annenin çocuğunun, doğa ile ilgili sorduğu sorulara verdiği bilimsel cevapları içeren küçük bir hikâye ile annenin eğitilmiş olması gerektiği üzerinde durmuştur. Annenin, çocuğun "ilk mektebi" olduğu şeklindeki düşünce makalelerde sıkça dile getirilmiştir. Yine "Vâlide" (*Hanımlara Mahsus Gazete* 190, 1898) başlıklı makalesinde kadınlara, anne olmadan önce çocuk bakımı ile ilgili yazılmış şeyleri okumalarını tavsiye eder (1). Fatma Aliye Hanım, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de (193) büyükannenin, tecrübelerinden dolayı, torunlarının neler düşünebileceğini de bildiği için çeşitli yöntemlerle, mesela seçtiği bir romanı çocuklara okutup oradan çıkardıkları anlamı sorarak torunlarının yanlışlarını düzeltebileceğini söylemektedir (2). "İlm ve Cehl" (*İnkılâb* 7, 1909) adlı makalesinde kadınların, birer anne olarak erkeklerin hayatlarındaki rolüne ve önemine dikkat çekerek erkekleri uyarmaya çalışır:

Kadın erkeğin hiçbir şeyi değil midir?.. Onu dünyaya getiren, bir zaman südüyle besledikten sonra ona yemeyi, içmeyi öğreten, arz üzerinde ilk hatvelerini ta'lîm eden, onı tathir ve ilbâs ile mektebe gönderen, tahsile teşvîk eden, oğlunun karşısına çıkan muzır bir hayvana karşı kendini siper eden, ona gelmesi muhtemel olan

muhâtarâta kendini hedef eylemek için canını esirgemeyen kadına karşı erkekler bu kadar bîgâne midirler? (1)

Fatma Aliye Hanım, “Vâlîde” adlı makalesinde çocuğun terbiyesinin önemli olduğunu, bu bağlamda annenin kucağının çocuk için “ilk mektep” olsa da bunun eksik söylenmiş bir laf olduğunu çünkü bu konuda babalara da büyük rol düştüğünü belirtir (1). Mesela *Udî*’de, babası ile yakın ilişki içinde olan bir genç kız söz konusudur. Ama romandaki baba, gençliği hatalarla dolu ve özellikle Bedia’nın ağabeyi Şem’i’ye kötü örnek olan olumsuz bir babadır (47). Ancak Fatma Aliye Hanım, romanlarında babası dolayısıyla ahlâkî bakımdan zayıf olan bir karakter çizmez. Bedia’nın annesi ise oldukça silik çizilmiştir.

Nüket Esen de, *Türk Romanında Aile Kurumu* adlı kitabında Fatma Aliye Hanım’ın *Muhâzarât* romanını ele almış ve yazarın, romandaki iki zıt aile reisini yani Sai Efendi ile Münevver Hanım’ı karşılaştırarak kocası ölen kadının yeterli olduğunu ancak karısı ölen erkeğin yetersizlik gösterdiğini belirtmiştir (37). Fazıla’nın babası Sâî Efendi, eşinin ölümünden sonra zengin bir adamla evlenip rahat, gösterişli bir hayat yaşama hayalleri kuran genç Calibe ile evlenmiştir. Bu roman, üvey annenin neden olduğu trajik bir hikâye şeklinde de okunabilir. Romandaki ideal anne Münevver Hanım’dır. Sâî Efendi, Münevver Hanım’ın uyarılarına şöyle karşılık verir:

Ne demek efendim! Eğer ben bilmeyerek yolsuz bir harekette bulunuyor isem bana onu izâh etmeniz ayn-ı mürüvvettir. Siz benden daha müdebbir daha faal bir zât olduğunuzu zevcinizin vefâtında gösterdiniz. Oğlunuzu pederli evlât gibi terbiye eylediniz, tahsil ettirdiniz. Siz kahraman bir kadınsınız! Ömrünüzü evlâdınıza hasrettiniz. İrâdını parasını muhafaza belki de tezyîd eylediniz. Siz

şâyân-ı hürmet bir hanımsınız! Şâyân-ı iftihâr bir evlâd yetiştirdiniz.
Evlâdınıza hem peder hem valde! Dairenize hem erkek hem kadın!
Umûrunuza hem sâhib hem nâzır oldunuz. Ben ah! Ben ise bu hale bir
seneden ziyade tahammül edemedim. Ben sizden âcizim efendim
nasihatınızdan istifâde edebilirim. (51)

Nüket Esen, çocuk terbiyesi konusunda da şımarık yetiştirmeye Fevkiye'nin iyi bir örnek olduğunu, Mukaddem'in ise tam tersine annesinden iyi bir terbiye aldığını, Calibe'nin çocuklarının ise anneleri kendi eğlencesinde olduğu için bakımsız ve şımarık olduklarını belirtmektedir (37). Esen, Fatma Aliye Hanım'a göre kadının aile içinde ev idaresi ve annelik gibi iki görevi olduğunu söylerken yazara göre anneliğin çok kutsal bir görev olduğuna dikkat çeker. İdeal anne Münevver Hanım'ın, oğlundan başka Fazıla ve Şefik'e de annelik etmesi, Fazıla'nın kendini Şefik'in annesi gibi hissetmesi ayrıca Fazıla'nın, Remzi'ye alınan odalığın çocuğu olursa, anne ve çocuğu ayırmamaya onu kendisine ortak almaya razı olması (39-40) romanda bu düşüncüyü destekler. Refet'in annesi Binnaz ise kızı için çırpınan, eğitimi için büyük fedakârlıkları göze alarak, örnek bir tip olan kızı Refet ile çatışmaması bakımından olumlu bir anne tipi çizer.

Romanlarda anne olan kadınlar çocukları uğruna katlandıkları fedakârlıklarla da gündeme gelirler. *Levâyah-i Hayât*'ta, Fehame, eşinin kendisini sevmemesine çocukları için katlandığını söyler: “Kendi mutluluğumu feda ettim. Mutluluk ümidini unuttum. Çocuklarının geleceğini feda etmeye razı olacak bir anne düşünülebilir mi?” (7). Fehame, “Tek ümidi onların, mutluluğu terbiye ve tahsilleriyle övünerek mutlu olmak olan bir anne, önlerinde terbiye ve ahlâklarını bozacak bir örnek bulunmasına nasıl razı olur?” (7) diyerek içinde bulunduğu durumdan dolayı rahatsızlığını dile getirirken “Geçinmek için ben onların

emirlerine, haklı haksız yargılarına boyun eğmeye mahkumum!...Ah bu ne alçaklık!... Fakat çocuklarım!” (8) diyerek bütün bunlara çocuklarının istikbali için katlandığını söyleyecektir.

Carolyn G. Heilbrun, *Kadının Özyaşamını Yazarken* adlı kitabında, kadınların yazdığı romanların çoğundaki kadın kahramanların ya anneleri yoktur ya da bu anneler etkisi doyuruculuğu olmayan annelerdir demektedir, bunu annenin kahramanın bağımsızlığına hiç karışmaması şeklinde yorumlamaktadır (92). Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında da, örnek genç kızların gücünün ortaya konulabilmesi için kahramanların anneleri ya ölmüştür ya da bir süre sonra bir şekilde hayatlarından çıkarlar. Refet sekiz yaşlarında babasını kaybetmiştir. En zor zamanlarında annesi yanındadır ama Refet de annesini kaybettikten sonra artık kendisini kimsenin sevmeyeceği yönündeki endişesi ile baş başa kalacaktır. *Udi*’de, Bedia’nın annesi oldukça silik çizilmiştir. Üzerinde oldukça etkisi olan babasının ve ağabeyinin desteğinden ise daha sonra yoksun kalacaktır. *Levâ-yih-i Hayât*’ta Fehime’nin de anne ve babası hayatta değildir. Fehime, Mutsuz evliliğine neden olan babaannesinin yanında büyümüştür. *Enîn*’de ise Sabahat küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiştir. Fehime’nin annesi ise sürekli kendisi ile meşgul olduğu için Fehime de anne şefkatinden mahrum büyümüştür. Ancak bütün romanlarda adı sayılan bu örnek tipler hiçbir zaman mücadeleden vazgeçmemişler ve zor anlar yaşasalar da hayatta kalmayı başarmışlardır.

Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında olumlu anne tipleri görülmekle birlikte, *Udi* ve *Enîn*’de anneler silik çizilmektedir. Annelerin silik çizilmediği durumlarda ise roman kişisi annesini ya çocukluğunda kaybetmiştir ya da romanın sonunda annesini kaybedecek ve tek başına kalacaktır. Küçük yaşlarda anne ve babasını kaybeden bu örnek tipler yaşam mücadelesi ile karşı karşıya kalarak Heilbrun’un

belirttiği gibi bağımsız birer kahraman tipi oluşturmuşlardır. Fatma Aliye Hanım'ın, makalelerinde ısrarla üzerinde durduğu anneliği, romanlarında daha baskın anne tipleri ile belirginleştirmemesinin nedeni de roman kişilerinin başarısını, bağımsızlığını vurgulamak olabilir. Ancak makalelerinde önemle üzerinde durduğu örnek bir anne tipinin yetiştireceği bir çocuğun hikâyesi yazarın fikirlerini desteklemek bakımından iyi bir roman konusu olabilecekken böyle bir anne *Muhâzarât* ile sınırlanmış zaten Münevver Hanım'ın yetiştirdiği Mukaddem de "ideal" bir erkek olamamıştır. Roman, Fazıla'nın çocuğunun olması ile sona erer. *Udî*'de, Bedia'nın ise kısa süren evliliğinden çocuğu olmamıştır. Ancak ağabeyi Şem'i'nin kızı Mihriban kendisinin yanında büyümüş olsa da ondan da çok bahsedilmez. Romanda, Bedia ve Mihriban arasında geçen herhangi bir diyalog bile görülmez. *Enîn*'de *Muhâzarât*'takinin aksine, Nebahat'in annesi Nebahat'e benzememekte ve kadın Nebahat gibi bir kızı olduğu için üzüntü duymaktadır. *Muhâzarât*'ta Calibe ve çocukları arasında kurulan, kötü anne-kötü çocuk ikiliği burada bozulmaktadır.

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında anneliğin olumlanan bir değer olduğu görülmektedir. Yazar, belki de öncelikle örnek tipler çizmek istemesi nedeni ile örnek anne tipini sadece ilk romanı ile sınırlı tutmuştur. Küçük yaşta annelerini kaybeden kişileri yetiştiren tiplerin de genel olarak tutarlı ve mantıklı tipler olduğu düşünülecek olursa, örnek bir annenin görülmediği bu romanlarda roman kişilerinin "ilk mektep"leri bu insanlar olmuştur. İlerleyen yaşlarda ise bu genç kızların okudukları kitaplar yoluyla kendilerini yetiştirdikleri görülmektedir. Fatma Aliye Hanım'a göre öncelik Osmanlı genç kızlarının ve kadınlarının kendilerine örnek alacakları birer tip oluşturmak olmuştur.

BÖLÜM III

KADIN VE EDEBİYAT

Fatma Aliye Hanım, kadın okur ve yazar hakkında ne düşündüğüne dair makalelerinde açıkça bir şey söylemez. Ancak Ahmet Mithat ile yazışmalarından bazı sonuçlara varmak mümkün olabilmektedir. Kadın okur konusuna ise sadece ilk romanı *Muhâzarât*'ta değinmiştir. Aslında, “kadın okur” edebiyat dünyasında tartışılan konulardan biri olagelmıştır. Nurdan Gürbilek, “Erkek Yazar, Kadın Okur” başlıklı yazısında Osmanlı-Türk romanının erken örneklerinden itibaren tekrar eden bir gerçeğe dikkat çeker: “Ahmet Mithat’tan Yakup Kadri’ye, Hüseyin Rahmi’den Halit Ziya’ya, Nabızade Nazım’dan Peyami Safa’ya yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca yayımlanmış romanların birçoğunda kadın kahramanın elinde bir roman vardır. Daha önemlisi, okuduğu romandan fazlasıyla etkilenmiştir kadın” (275).

M. Fatih Andı, *Roman ve Hayat* adlı kitabında Fatma Aliye’nin *Muhâzarât*’ından birkaç sene sonra yayımlanan Mehmed Celâl’in “Roman Mütalâası” adlı makalesinde kadınların roman okumasına kesinlikle rıza göstermediğini aktarıyor. Çünkü Mehmed Celal’e göre her romanda bir aşk ilişkisi vardır. Bu, kadınların ve genç kızların düşünce ve duygu dünyalarını bulandırmaktan başka bir işe yaramaz. M. Fatih Andı, ayrıca Mehmed Celal’in kendi romanlarının kahramanları aracılığıyla kadının roman okumasının ayıplandığını belirterek “romanın içinden romana muhalefet” edildiğini söyler (35). Tevfik Fikret de

“Muhasebe-i Edebiyye”de kadın okur hakkında *Aşk-ı Memnû*’dan hareketle benzeri şeyler söylemiştir:

Romanlar öyle mikrolardır ki, hayat üzerinde, velev mevziî ve şahsî olsun, bir te’sîr-i ahlâkîleri dâima görülür... Bir Bihter, bütün ihtiyar kocalı genç kadınları arkasında sürüklemeyebilir; fakat Bihter mizacında, onun terbiyesinde, onun ahlâkında yahut ahlâksızlığında, onun serbestliğinde, hâsılı onun mevkiinde bulunan kadınlara, bunların za’f-ı ahlâkîleri arasında, pek meş’ûm bir rehber, pek zehirli bir misâl-i sukût olacağından şüphe yoktur. (Alıntıl原因 Andı 34)

Görülmektedir ki Tevfik Fikret’e göre roman özellikle kadınlar için oldukça tehlikelidir; çünkü kadınlar okudukları romanlardaki kadınları kendilerine örnek alırlarsa roman kahramanlarının düştükleri hatalara düşeceklerdir. Ahmet Mithat Efendi de *Hayâl ve Hakikat*’in “İsteri” adlı bölümünde Fransa’da kızlara roman okumanın yasak edildiğini ama bunun isteriyi engelleyemediğini belirtmektedir (55). Önceleri roman okuyan kadınların, okuduklarından etkilendiklerine inanıldığı görülmektedir.

Emel Aşa, doktora tezinde, Ahmet Mithat Efendi’nin *Kırk Ambar*’da aşk üzerine yazdığı bir yazı dolayısıyla, Fatma Aliye Hanım’ın ona bir cevap olarak Madam Alfa’nın da roman okuduğunu ancak aşk konusunda yanlış fikirlere kapılmadığını söylediğini aktarmaktadır (101-02). Aşa, Fatma Aliye Hanım’ın bu vesile ile yazmaya başladığını söylemektedir.

Fatma Aliye Hanım ise, her okuyucunun kendi kişisel birikimleri, doğruyu ve yanlış ayırabilme yeteneğine göre, romanlardan farklı anlamlar çıkarılabileceğine inanmaktadır. *Muhâzarât*’ta, Fazıla ve Fevkiye roman okuyan birer genç kızdır. Ancak romanlardan ikisi de başka sonuçlar çıkarmaktadırlar.

Fazıla, Eugene Sue'nun bir romanından hareketle Fevkiye'yi kendisi ile parası için evlenmek isteyen Nabi hakkında uyarmak istemiş ama Fevkiye, aynı romandan tam aksi bir anlam çıkarmıştır. “Fâzıla'nın arkadaşına romanın o parçalarından bahsetmesi insanı parası için isteyenler çok olduğunu ifhâm etmek içindi. Fakat Fevkiye'nin ondan başka mânâlar istihrâc ile kendini sevene varmak fikrinde bulunmasını beğenmediği için mes'eyi tafsîl ve tefsîr cihetine [girdi]” (97). Fatma Aliye Hanım'ın bahsettiği şey oldukça modern bir okuma olan okur merkezli okumayı akla getirmektedir. Çünkü okunan metin aynı metindir, ancak okuyucular farklı anlamlar çıkarmaktadırlar. Burada dikkat çekilen nokta okuyucunun doğru ile yanlış ayırabilme olgunluğuna ulaşması gerektiğidir.

Fevkiye, Fazıla'yı âşıklara merhametsiz davranmakla suçlar. Kendisi bir roman okurken aşığına cefa eden sevgiliye ne kadar hiddetlendiğini hele iki âşığın arasına girenleri ayağının altına alıp ezmek istediğini söyler (98). Fazıla, Fevkiye'nin kendisini yine aynı romandan bir kahramana benzetmesi üzerine ona şöyle cevap vermektedir:

Senin herkesi ‘Olivier’ye benzettiğin gibi ben de kendimi
‘Madeleine’e benzetip de onun hassalarını kendimde mevcûd
zanneyleyecek olursam halim ne olur diye düşünüyorum. Meselâ
Madeleine’in daha mektepte iken mektep muallimesine bile sözünü
geçirmek derecesindeki te’sîr-i nüfûzunu kendimde zann ile bizim
üvey valdeye emretmeğe kalkışmaklığım lâzım gelir. Nasıl!
Münâsebet alır mı? (98)

Görüldüğü gibi, okuyucu romanın roman olduğunu unutmamalı, roman kahramanlarının yaptıklarını kendi hayatlarında uygulamamalıdır. Yazar burada araya girerek roman hakkında bazı açıklamalarda bulunur. Kızların her ikisinin de

aynı romanı okudukları halde ayrı ayrı anlamlar çıkardıklarını söyleyerek “Romanlar hep birdi. Fakat okuyan kafalar başkaydı” der (98). Fatma Aliye Hanım, romandan bir ders alınmasını ve roman kahramanlarının düştüğü hatalara okuyucunun düşmemesini istemektedir. Bu vesileyle Fatma Aliye Hanım, Ahmet Mithat gibi araya girerek “romanın bir ahlâk dersi” olduğunu da söyler (99). Dolayısıyla aslında Fatma Aliye Hanım’ın okuyucudan beklediği Fevkiye’nin değil Fazıla’nın yaptığının doğru olduğunu anlamasıdır. Romanlar, kendini kaptırarak bilinçsizce kendini roman kahramanları yerine koyanlar için elbette zararlıdır:

Onlar kendilerini oradaki kahramanlara benzeterek yüksele yüksele o kadar yükseklerle çıkarlar ki kendilerini oradan aşağıya bıraktıkları vakit, o kahramanların düştükleri pamuk şiltelere, kuş tüyü döşeklere tesâdüf etmeyip de başları taşa çarptığı vakit işi anlarlar. Kimi hayâlâtta çıkıp aklını başına devşirse de iş işten geçmiş olur. Kimisi de ilâ-âhirihi o hulyâ ile gider. (99)

Sonuç olarak hiçbir roman iyiliği fenalık ve fenalığı iyilik suretinde göstermez.

“Yalnız kusur onu telâkkidedir. Bir mürşid-i kâmil, bir bağ-bân-ı mâhir vazifesini deruhte eder ise bârân her şeyi ihyâ eylediği gibi roman dahi herkesi ihyâ eder”

(100). Bu cümleden anlaşıldığına göre Fatma Aliye Hanım’ın, romanın iyi bir eğitim aracı olarak kullanılabileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Fatma Aliye Hanım da, Ahmet Mithat gibi, gençlerin doğruyu yanlış ayırabilmek için roman okuması gerektiğini söyler. Ayrıca Fatma Aliye, sadece roman okumanın değil okunan her kitabın onu okuyan kişinin birikimi doğrultusunda anlaşılacağını da imlemektedir. Calibe’nin Süha’yı hile ile kandırması olayında da, Süha’nın böyle kolayca Calibe’nin sözüne kanmasında roman okumamasının payı varmış gibi bir ima sezilir:

- Ya geçen gün imlâ için bahs ettik diye seni iğfâl edip de yazdırdığım kâğıdı unutuyor musun?
- Sen romanın içinde bir mektup dedin.
- Budala! Romanın hangi roman olduğunu bile sormadın.
- Ben roman okuduğum yok ki sorsam da ne anlayacağım. (72)

Fazıla da, bir türlü kocası Remzi'ye kendisini sevdirememesi nedeni ile Fevkiye'ye, roman ve hayat arasındaki farklılığı "Fevkiye, hani ya senin Eugene Sue'nün romanındaki 'Madlen'e benzettiğin Fâzıla yok mu? İşte onun kocasına hiç tesiri olmadı" diyerek vurgular (201).

Fazıla'nın *Udî* adlı romanının kişisi Bedia, Fatma Aliye Hanım'ın *Refet* adlı romanını okumuş ve sonra Fatma Aliye Hanım'a gelerek ondan, kendi hayat hikâyesini de yazmasını istemiş ve *Udî* bunun üzerine yazılmıştır (*Udî*, 228). Bu noktada dikkat çeken, Bedia adlı bu karakterin hayatının yazılmasını istemesidir. Belki romanın kurgusu nedeni ile kahramanın kendi hayatını yazması söz konusu değildir; çünkü Bedia'nın bir süre sonra verem olduğu anlaşılabilecek ve kısa bir süre sonra da ölecektir (244). Bu nedenle *Udî*, roman kahramanı kadının, kendi hayatını yazdığı bir örnek olamamıştır. Böyle bir roman denemesi ilginç olacaktır; ancak Fatma Aliye Hanım'ın roman kahramanları böyle bir deneme yapmamışlardır. Sadece *Muhâzarât*'ta Fazıla'nın yazıyor olduğundan bir yerde bahsedilir ama ne yazdığı söylenilmez: "Fakat zavallı kadının zevcinin, kendisine olan burûdetinden hâsıl olan keder, kendini meşgul eylediğinden okuduğunu anlamıyor, *yazacağını* toplayamıyor, zihni bir hal-i perişaniette bulunuyordu" (182). *Udî*'de ise yazar, Bedia'nın, ölmeden önce romanın geç kalmış olmasından şikâyet ettiğini söylerken (243) romanı yazma nedenini şöyle açıklar: "Düşünüyordum. Bedîa gitti. O saz! O ses! O zekâ! O his!... Onlar da bitti mi?... Fakat yazmak lâzım idi. Zira o arzular, o

hevesler artık vasiyet yerine kaim olmuş idi” (244). May Ziyade, 1924’te verdiği bir konferansta Fatma Aliye Hanım’ı Doğu’nun uyanmasında etkili olan kadınlar arasında sayarken Fatma Aliye Hanım’ın Arap kadın yazarlardan bahsettiğini, Türkçe yazmış olmasına rağmen kendisinden sonraki Arap kadınlarını da etkilediğini söylemektedir (*Opening The Gates* 240). Bu durum oldukça ilginçtir; çünkü Fatma Aliye Hanım, Müslüman bir Türk kadın yazar olarak romanlarını Türkçe yazmış olmasına rağmen Lübnan’lı bir kadın yazar olan May Ziyade tarafından ilk kadın yazarlar arasında sayılmış ancak Türk Edebiyatı tarihinde özellikle Cumhuriyet dönemi kadın yazarları tarafından aynı ölçüde sahiplenilmemiştir. Yine de Fatma Aliye Hanım’ın bir kadın yazar olarak kendisinden sonraki kadın yazarları etkilediği izlenmektedir.

Fatma Aliye Hanım’ın, Osmanlıda ilk Müslüman Türk kadın yazar olarak bir kadının yazması bağlamında düşünmemiş olması mümkün gözükmemektedir. Bu konuda herhangi bir makale kaleme almamıştır; ancak örneğin *Udi*’de kadının yazması bağlamında imalar görülebilmektedir.

Virginia Woolf, kadınların arasından neden Shakespeare gibi bir deha çıkmadığını tarihî ve kültürel nedenlerle açıkladığı kitabı *Kendine Ait Bir Oda*’da, zihinsel özgürlüğün maddi refaha dayandığını ve kadınların en başından beri yoksul oldukları söyler (120). Bu nedenle, kitap boyunca kadınlara önce kendilerine ait bir oda edinmelerini ve erkekler ne der diye düşünmeden yazmalarını tavsiye eder.

Fatma Aliye Hanım’ın böyle bir sıkıntısının olmadığı, *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu* adlı kitapta yer alan mektuplarda görülmektedir. Fatma Aliye Hanım, mektuplarından birinde “Bu zaman benim ayrıca odam olduğu gibi yazı masam kitap dolabım bile var idi” (39) demektedir. Dolayısıyla Fatma Aliye Hanım belki maddi anlamda bir sıkıntı yaşamamıştır ama Refet’in yoksulluk içinde okumak

için çabalarken çektiği sıkıntıları anlatmadaki başarısına bakılacak olursa aydın bir kadın yazar olarak da bu konudaki problemlerden haberdar olmadığını söylemek pek doğru olmaz. Fatma Aliye Hanım'ı yazmaktan en çok alıkoyan nedenler maddi imkânlardan çok toplumsal kurallardır. Evlendikten sonra George Ohnet'in *Volontè* romanını çevirmek istemiş, eşine “Neşrettirmeye müsaade ediyor musun?” (Bedia Ermat, 79) diye sormuş ve eşi izin verdikten sonra yayımlayabilmiştir. Bedia Ermat'ın düştüğü nota göre o dönemde kadınlar kocalarından ya da babalarından izin almadan eser yayımlayamamaktadırlar (77). Ahmet Mithat da *Muhâzarât*'ın önsözünde Ahmet Cevdet Paşa'nın, kızına yazması yönünde izin vermesi üzerine Fatma Aliye Hanım'ın yazmaya başladığını söylemektedir (17).

Fatma Aliye Hanım, çevirmekte olduğu romanın müsveddelerini babasının görmesi üzerine telaşlanmış ancak babasının takdirleri karşısında da şaşkınlığını şöyle ifade etmiştir: “Kendimden bir ümidim var ise o da Fransızca'yı iyi anlayabilmekten ibaret idi. Yoksa Türkçe yazdığım şeylerin iyi olabilecekleri hatırımdan bile geçmiyor idi” (79). Bu süreç içinde romanı çevirdikten sonra bir de “mukaddime” yazması gerekmiştir. Ancak yazar ne yazacağını, nasıl başlayacağını düşünmektedir:

Zira işte ilk defa oluyor ki kendi karîhamdan [düşünce] bir şeyler kaleme alıyorum. Şüphesiz kalem elimde bir saat kadar boş duruyor. Önümdeki kağıt dahi o kadar müddet kalemime müntezi' kaldı. Nihayet cân-ı gönülden bir besmele çekip yazmaya başladım. Ne yazdım? Aklıma ne geldiyse yazdım. Meğer iyi yazılan şeyler hep böyle yazılıyor imiş. (*Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın ...* 80)

Fatma Aliye Hanım, “Aklıma ne geldiyse yazdım” demesi ile, Woolf'un “erkekler ne der diye düşünmeden yazın” demesi arasında fark olduğu gözden kaçmamalıdır.

Fatma Aliye Hanım, ancak eşinden izin aldıktan ve babası tarafından onaylandıktan sonra yazmaya başlayabilmiştir. Üstelik aklına gelenler ve kaleme aldıkları da zaten babası ve Ahmet Mithat Efendi tarafından onaylanan düşüncelerdir. Ancak yine de aldığı iznin rahatlığı ile Fatma Aliye Hanım'ın, "Meğer iyi yazılan şeyler hep böyle yazılıyor imiş" demesi endişelerden uzak yazarken ne kadar rahat yazıyor olduğunu göstermektedir (80). Ahmet Mithat'a teşekkür mektubu yazarken de "Yazdıkça ferahladım" (81) derken, üzerinde bir yazma korkusu olduğu anlaşılmakta ancak bu korkuyu yazdıkça aştığı görülmektedir.

Fatma Aliye Hanım, Ahmet Mithat'ın, *Volonté* çevirisi üzerine Fatma Aliye yani "Mütercime-i Meram" hakkında yazdığı mektubuna teşekkür niteliğindeki karşılığında, kendisini yazmaya cesaretlendiren kişinin de yine Ahmet Mithat olduğunu söylemektedir. Bu çeviriyi yapmaya kendisini sürükleyen şeyin içindeki ümit olduğunu söyleyerek "Ümid olmasa aczimle beraber âlem-i edebiyata girmeğe kalkışmaz ve ol şehrhâda ilerleyip bir edibe ünvanına kesb-i liyakat eylemek hevesinde dahi bulunmazdım" (5) diyecektir. Fatma Aliye Hanım "Varaka-i Mahsûsa" (*Tercüman-ı Hakikat* 3519, 1890) başlıklı mektupta, Ahmet Mithat'ın övgülerine karşılık "Benim de âlem-i edebiyata ilk adımda karşımda (edibe) unvân-ı mefhâret nişanını ibrâz ile gayret ve cesaretim tezbîr ve sebat ve ekremim tekvîr buyurulmak isteniyor. İnşaallah ben de bir gün bu unvâna kesb-i liyakat eylerim" (5) demektedir. İkinci "Varaka-i Mahsûsa"da (*Tercüman-ı Hakikat* 3528, 1890) Ahmet Mithat'ın 3525 numaralı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde "İnşa ve Şiir" başlıklı yazısı üzerine, bu konularda konuşmak için bilgisinin ne kadar yetersiz olduğunu ifade ettikten sonra, kendisini fazla şımartmış olan Ahmet Mithat'a bu mektubu yazmak cesaretini gösterebildiğini ifade eder. Fatma Aliye Hanım'a göre 19. yüzyılın "nazımdan ziyade nesre lüzum gösteren bir devir"dir. Fatma Aliye

Hanım’a göre toplumun eğitiminde bir araç olarak kullanılabilecek olan türün roman olduğu düşünülecek olursa, bu düşüncesini de buna bağlamak uygun olacaktır.

Son varakada (*Tercüman-ı Hakikat* 3534, 1890), Fatma Aliye Hanım “İlmim yoksa da zekâvetim keskincedir” diyerek (5) derdini anlatamıyor olmasının da bilgisizliğine verilmesini istemektedir. Fatma Aliye Hanım, “işittiğimi bellemek ve bellediğimi öğrenmek için bir hevesim var ki onu yenemiyorum” demiştir (6). Bu mektuptan sonra da yazışmaları devam etse de mektuplar artık gazetede yayımlanmamıştır.

Mektuplarda da görüldüğü gibi, Fatma Aliye Hanım bir türlü kendisini edebî konularda konuşmak için yeterli hissetmemektedir. *Tercüman-ı Hakikat*’te dört gün arka arkaya yayımlanan “Üss-i İmlâ Hakkında”ki yazılarda tartışılan konu hakkındaki fikrini belirtmeden önce baştan bu konuda yetersiz olduğunu söylemektedir: “İşte bu kabilden olarak serd eyleyeceğim mütalaat-ı kemteranemin izdiyad-ı teveccüh ve iltifat-ı âlilerine badi olacağı ümidiyle bu babdaki efkar-ı âcizanemi beyana cesaret alıyorum” (*Tercüman-ı Hakikat* 3728, 1890: 6). Kendisini genellikle konumlandığı yer Ahmet Mithat Efendi’nin öğrenciliğidir. Fatma Aliye Hanım’ın bu mektuplarda, daha sonra özellikle *Hanımlara Mahsus Gazete*’de yayımlanacak makalelerine göre daha ağır bir dil kullandığı görülmektedir. Bunun nedeni olarak daha sonraları yazdıkları ile insanlara faydalı olmak isteği içinde olması gösterilebilir. Fatma Aliye Hanım’ın yayın dünyasına girmesinde ise Ahmet Cevdet Paşa’nın kızı olması ve Ahmet Mithat Efendi’nin etkisi göz ardı edilemez. Heilbrun da Woolf için benzeri bir yorum yaparak, Woolf’un yazarlık yaşamının bir yayımcı olan kocası Leonard sayesinde mümkün olduğuna inandığını söylemektedir (69). Mektupların gazetenin 5. ve 6. sayfalarında yer almasında elbette Ahmet Mithat’ın payı vardır; ancak Fatma Aliye’nin *Tercüman-ı Hakikat*’de yayımlanan

“İlk Mektep” ve “Üss-i İmla Hakkında” dizisi gibi yazılarının da genelde 5. sayfada yayımlandığı görülmektedir.

Heilbrun, özellikle İngiltere’de ve Fransa’da ilk roman yayımlayan kadınların, eserlerini bir “erkek ismi” ile imzaladıklarını söylemektedir (50). Fatma Aliye Hanım da hem *Meram* (1890) adı ile çevirdiği romanı hem de *Hayâl ve Hakikat*’i (1891) kendi adı ile imzalamamış ancak bir “erkek ismi” kullanmanın yerine “Bir Kadın” şeklinde imzalamıştır. Hemen bir yıl sonra yayımladığı *Muhâzarât*’ı ise artık kendi ismi ile imzalamıştır. Carolyn G. Heilbrun, George Eliot, Charlotte Bronte, Willa Cather, May Sarton gibi kadın romancıların çoğunun ilk romanlarında merkezde bir erkek kahraman olduğundan da bahseder. Fatma Aliye Hanım’ın ise ilk romanından itibaren romanlarının temelinde kadın kahramanlar vardır. Hikâyeyi sürükleyen de romanların merkezinde yer alan bu kadınlardır. Bu kahramanlar da çoğu zaman örnek kadın kahramanlardır ve Fatma Aliye Hanım, bu kahramanın dilinden kendi düşüncelerini dile getirmektedir. Bu bakımdan, merkeze kadını koyarak romanı onun üzerinden kurduğu düşünülecek olursa Avrupa’da ilk romanlarını yayımlayan kadınlardan farklı olduğu görülmektedir.

Fatma Aliye Hanım’ın önceleri ismini kullanmaması nedeni ile bazıları “roman gibi bir çok yerlerde mahcûbiyet-i nisvâniye ile tevfiik kabul edemeyen şeylerle iştigâline âdet-i osmâniyemizin aslâ müsaadesi olamayacağından” bu romanı çeviren kişinin kadın olamayıp erkek olduğu halde kadın imzası kullanarak insanların bu şekilde dikkatini çekmeye çalıştığını iddia etmişlerdir (Ahmet Mithat, *Kârîîn-i kirâma* 14). Bu nokta da oldukça önemlidir; çünkü romanda “mahremiyet” anlayışına dair bir tavır olup olmadığını akla getirir. Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında kadın ve erkeğin bulunduğu alanlar birbirinden oldukça ayrı tutulsa da kimi durumlarda bir arada oldukları görülmektedir. Romanlarda vurgulanan bir

başka nokta da konakların bahçelerinin yüksek duvarlarla çevrili olduğudur. Böylece insanın ya da ailenin mahrem olanla arasına bir set çekilerek mahremiyet konusu vurgulanmış olur.

Ogün Kırtıl, Fatma Aliye Hanım'ın, bir gün Calibe'nin odasına giren Fazıla'nın, Calibe ile Süha'nın seviştiklerini bilmesini istediğini ancak bir yandan da Calibe ile Süha'nın sevişme sahnelerini Fazıla'ya göstermek istemediğini söylerken “Yazar bilgiyi okuyucuya verirken, Fâzıla'ya hissetmek düşer” (118) demektedir. Fatma Aliye Hanım'ın Fazıla'nın o anı görmesine izin vermesi demek, romanda bu sahneyi betimlemesi demek olur ki, Fatma Aliye Hanım'ın bir kadın yazar olarak toplumsal konumu ve muhafazakâr bir Müslüman olarak edebiyat eserinde takınacağı tavır bu tutumunu açıklamaktadır. Bu sahne romanda ise şöyle sunulmaktadır:

Evet! Oda içinde vâkıa birisi Câlibe ve diğeri Sühâ'dan ibaret iki engerek vardı. Hem bunlar öyle bir vaziyette sarmaş dolaş olmuşlardı ki bunu görenlerin bunlara bir çift süt birader ve hemşire diyebilmeleri şöyle dursun, insan olduklarını teslim edebilmeleri bile kabil değildi. Ancak besbelli daha kapının ilk açılmağa davranılmasından muttasıl bazı patırtılar bunları hemen tebdil-i vaziyete hazırlanmış olduğundan, Fâzıla'nın daha hayali bile içeriye girmeksizin ki kapı henüz açılır iken kemâl-i telâşlar ile vaziyetlerini tebdili can atmışlardı. Lâkin Fâzıla bunların bir an sonra bunların gûya bir kabahatleri yokmuş gibi müsterihâne bir halde bulunmağa cebr-i ye's eylediklerini görünce derhal kendi tedbirini de zihninde kararlaştırabildi. O da gûyâ hiçbir şey görmemiş gibi davranmak için bütûn kuvvet-i ruhâniyesini cemeyledi. (129-30)

Cihan Aktaş, “İslamcı Kadının Hikayesi” adlı makalesinde modernliğin üç ana öncülünden birinin de “itiraf” olduğunu aktarır (178). Aktaş, işlevci bir sanat yapma, mesaj verme eğiliminin ağırlık kazanmasıyla “feminizm”in de diğer ideolojiler gibi giderek sanata zarar vermeye başladığını, sanatta gerçekçilik ya da “kendini keşfeden cesur kadın sanatçı” olma adına cinselliği “son derece alaycı, çirkin ve rahatsız edici bir tarzda” kullandığını söylemektedir (179). Mahremin, özelin ve kişisel ayrıntıların okuyucuya sunulmasıyla, kadınlara ilişkin tabuların yıkılarak böylece kadının özgürleşmesi sürecine hizmet edildiği iddia edilmiştir (179). Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında “mahrem” olanın alanına girmemesi de bu şekilde açıklanabilir.

Fatma Aliye Hanım, *Tercüman-ı Hakikat*’te yayımlanan başlıksız makalesinde “Yazmak”tan bahsederken edîb, edep gibi kavramlardan hareketle edebiyat hakkında bir şeyler söylese de edebiyatın kendisi için ne ifade ettiğini söylememiştir (5-6). *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin ikinci sayısında “Bablulardan İbret Alalım” (1895) adlı makalesinde, *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin yayımlanmaya başlamasını faydalı bulduğunu söyleyen Fatma Aliye Hanım, gazetenin kadınların bilgilerini artırmaları ve yazan kadınların eserlerini ortaya koymaları yolunda işlev göreceğini söylemesinin ardından “Artık kadınlar okuyup yazmalı mı davası tamam olmuş! Zira işte yazıyorlar” demekte ama kadınların hangi konularda neler yazdığına değinip bunu sorgulamamaktadır. Kendisi de belki farklı nedenlerle ama genellikle aile, kadın, toplumsal terbiye gibi konuları makalelerinde ve romanlarında ele almıştır. Dönemin diğer erkek entelektüelleri gibi imparatorluğun durumu hakkında herhangi bir şey söylemez. Fatma Aliye Hanım, aynı makalede, meselenin yalnız bu gazetenin çıkmasında ve kadınların da kalemleri ellerine almaları olmadığını bunun güzel bir şekilde ilerleyerek devam etmesi

olduğunu söylerken “Âlem-i edebiyata yazı yazanlar o âlemin ehemmiyetini ve uluvviyetini bilip tanınmalıdır. Bu mesele bir muharrir için de lazımdır bir muharrire için de. Ve her ikisi için de o kadar mühimdir” demektedir (3). Ayrıca yazar kadınların yalnızca Avrupa’da ve Amerika’da bulunmasının kadınların yazmaya orada başladığı anlamına gelmediğini söylerken yine İslam kadınlarını örnek verecektir (3).

Fatma Aliye Hanım, kadın yazar hakkında açıkça bir şey söylemese de makalelerindeki bazı ipuçlarından, romanlarında bir “kadın dili” kullanma bilinci taşıyıp taşımadığı sorusuna cevap verilebilir. Ahmet Mithat, *Muhâzarât*’a yazdığı “Kârîîn-i Kirâma” başlıklı önsözde, Osmanlı’da, çeviri yapacak kadar Fransızca bilen kadın olduğuna kimsenin inanmadığını, ayrıca çevirinin üslubunun da “kadın ifadesine” benzemediğinin düşünüldüğünü aktarır (13). Bu kadının Fatma Aliye olduğunun anlaşılmasının ardından ise ağabeyinin ya da babasının yardımları ile bu çeviriyi yapabilmiş olacağına hüküm verilmiştir (16). Üslup benzerliği nedeni ile yazdıklarının ilk zamanlar Ahmet Mithat Efendi’ye ait olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ahmet Mithat Efendi’nin Fatma Aliye Hanım’ın en beğendiği yazarlardan olması ve kendisinin bütün eserlerini okuması ve roman konusunda benzeri fikirler paylaşması nedeni ile kullandığı üslubun Ahmet Mithat Efendi’ye benzediği de gündeme gelmiştir. Benzeri bir problemi zamanın şair kadınlarından Makbule Leman da yaşamıştır.

Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman için üç makale yazmıştır. *Nüşa-i Fevkalade*’de yayımlanan “Makbule Leman” başlıklı makalede, Makbule Leman’dan bahseden Fatma Aliye Hanım, başka yazılarda onun gayretinin yeteri kadar dile getirilmediğine dikkat çeker ve aslında bütün yazan kadınların gayretinin eksik görülmesinden endişesi ettiğini yazar. Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman

isminin on altı on yedi yıl önce *Tercüman-ı Hakikat*'ta yazmaya başladığı dönemde müstear sanıldığını söyleyerek bu zannın nedenlerini sıralar:

Bu zannı veren ne idi? O makalât-ı hakîmâneyi o tarz ifade-i şâirâne ve filozofâneyi o kudret-i kalemiyeyi bir kadına veremediklerinden o türlü bir kadını bulduğumuz ihtimaline kâil olamadıklarından idi.

Bu kimseler de ma'zur idiler zira o zaman bu tarz-ı cedîd-i kitabet üzere yazan erkeklerimiz dahi birkaç kişiden ibaret olduğundan henüz kadınlarımızdan öyle birinin zuhuru baid görülürdü. [...]

Bunun bir erkek tarafından yazıldığını kati olmak üzere söylediklerinden başka bu erkek de Naci merhumun birkaç nâm-ı müstearla yazı yazmasından ve Makbule Leman'ın usûl-i tahrîrini ve tarz-ı ifadesini muallim-i merhumunkine benzettiklerinden bu zan vakı olmuştur. İşte bu da Makbule Leman için büyük bir şereftir.

(28)

Görüldüğü gibi Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman hakkındaki bu zannın kaleminin gücünü bir kadına yakıştıramaması ve böyle bir kadının bulunduğu ihtimalinin verilemediğinden olduğunu söyler. Böyle düşünen insanların da suçunun olmadığını söyleyen Fatma Aliye Hanım, çünkü o dönemde yeni bir söyleyişle yazan erkeklerin sayısının bile sınırlı olduğunu belirtir. Bu nedenle Makbule Leman'ın da bir erkek yazar olduğu düşünülmüştür. Hatta bu erkeğin de Muallim Naci olduğu söylenir; çünkü ifade tarzı üslubu ona benzemektedir. Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman'ın yazdıklarının, eserleri takdir edilen ve iktidarı teslim edilen bir yazar olan Naci'ye benziyor olmasının Makbule Leman için büyük bir şeref olduğunu söyler (28). Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman'ın kendine has bir üslubu olması ile değil, Muallim Naci gibi bir yazara benzetilerek onun gibi yazdığı

ona benzediği için başarılı olduğunu söylemektedir. Yani Makbule Leman ve Fatma Aliye Hanım'ın "kadın olarak yazmak" üzerine çok da bilinçli bir tavır içinde olduğunu söylemek zor görülmektedir.

Fatma Aliye Hanım, Emil Juliard'a karşı Osmanlı kadınlarını savunurken, Osmanlı kadınları için "Roman okuduktan başka yazarlar bile" demektedir, ama daha fazla yorum yapmamaktadır. Yayımlanan ikinci "Varaka-i Mahsusa"da, tarihte şair kadınlar olduğunu dile getirmiş, isimler vermiştir. Ancak Fatma Aliye, çağdaşı olan Şair Nigâr ve Makbule Leman şiir yazmayı sürdürürken o dönemde Osmanlıda nesirleriyle öne çıkan roman yazan başka bir kadın yazardan bahsetmez. Söylediği gibi 19. asır nesir asrı ise neden nesir yazan başka kadınlardan bahsetmez, bu konuda yorum yapmaz soruları bu çerçevede cevaplandırılmamaktadır.

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında bilinçli bir dil kullanımından bahsedilemese de daha önceki romanlarda pek de rastlanamayan, gündelik hayata dair tasvirlerin ve bazı ayrıntıların dikkat çektiğini söylemek gerekmektedir. Virginia Woolf, erkeklerin Fatma Aliye Hanım'ın tasvir ettiği gibi gündelik şeylerden bahsetmemesi üzerine "Çorbadan, balıktan ya da ördekten herhangi bir önem taşımazlarmış gibi hiç söz açmamak, hiç kimse bir puro ya da bir bardak şarap içmezmiş gibi susmak, romancı geleneğinin bir parçasıdır" demektedir (13). Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında yaptığı tasvirler nedeni ile görüntü tekniğine epey yer verildiğini söylemek mümkündür. Yazarın bu yönü araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Nüket Esen, "Türk Romanının Edebi Annesinden İki Eser Hoş Bir Tesadüf" adlı makalesinde *Udi*'de "evin zengin döşemesi, davetlilerin giydiği kıyafetler, kadınların süs, makyaj ve mücevherlerinin" ayrıntılı olarak anlatılmasının anlatıcının bir kadın olduğunu hissettirdiğini söylemektedir (50). Ogün Kırtıl da "Fatma Âliye ve Muhâdarât'ı" adlı makalesinde romanda, kadınların yaptığı işlerin

erkek romancıların romanlarında bulunamayacak ilginç detaylarla anlatıldığını söyleyerek Fazıla'nın "kadınlık görevi olarak" babasının terliklerini çevirmesini, mendilini vermesini örnek gösterir (113). Osmanlı yaşam tarzı düşünülecek olursa kadın hayatına her yönüyle dâhil olamayan erkeklerin romanları ile romanlarındaki kadın tipleri, tasvirler ve anlatımlarla, Fatma Aliye Hanım'ın romanları arasında bu noktada belirgin bir farklılık olduğu görülecektir.

BÖLÜM IV

KADININ ÇALIŞMASI

Kadının çalışması, “feminist” taleplerin başında gelmektedir. 17. ve 18. yüzyıllar feminizmin ortaya çıkmasını hızlandıran, feodal ekonomiden sanayiye dayalı bir ekonomiye geçiş dönemidir. Hemen bütün feminizmler, kadının tam özgürleşmesini ekonomik olarak erkekten bağımsız olmasına bağlarlar. Ömer Çaha, liberal feministler için kamusal alanda çalışmanın kadının özgürlüğünün teminatını oluşturduğunu belirtir (149). Josephine Donovan’ın *Feminist Teori* adlı çalışmasında değindiğine göre ise 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kadının anne ve eş olarak evine ait olduğu varsayımı neredeyse evrenseldir. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de 19. yüzyılın başında özellikle sanayi devrimi kadının özel alan ile sınırlamış ve iş yeri ile ev mekânını birbirinden ayırmıştır (19). Donovan, böylece işin kamusal dünyası ile evin özel dünyasının daha önce hiç olmadığı kadar birbirinden ayrıldığını aktarır (19).

Osmanlıda ise, son zamanlarda başlayan savaşlar dolayısıyla savaşa giden erkeklerin yerine çalışmak üzere kadınlar giderek daha yoğun bir şekilde fabrikalara girmişlerdir (136). Muhaddere Taşcıoğlu da Balkan Savaşı’ndan sonra Türk kadınının sosyal hayata karışmaya başladığına dikkat çekmektedir (43). Bu tarihlerde Fatma Aliye Hanım’ın son romanı *Enîn*’in (1910) yazmasının üzerinden iki yıl geçmiştir. Dolayısıyla, Fatma Aliye Hanım’ın kadının çalışmasını ele aldığı romanlar bu tarihsel çerçeve içinde okunmalıdır. Serpil Çakır da, dünyada her

ülkede kadınların kendi koşullarına göre farklı taleplerde bulunduklarını söylerken bir hareket olarak “feminizm”in oluştuğu ortamlarda kadın işçilerin düşük ücrete, işsizliğe ve çalışma koşullarının ağırlığına, burjuva kadınlarının ise ekonomik ve sosyal haklardan yoksun bırakılmaya başkaldırdıklarını belirtir (20-21).

Fatma Aliye Hanım da kadının çalışması konusuna bazı makalelerinde değinmiştir. 1909’da *İnkılab*’da yayımlanan “Terbiye-i İctimâiyye” (*İnkılab* 8, 1909) adlı makalede, kadınların namusları ile çalışabilecekleri bir ortam hazırlanabileceğinden bahseder. Ancak Fatma Aliye Hanım’a göre kadına çalışma ortamı oluşturma amacı kadının ekonomik özgürlüğe sahip olmasını sağlamak için değil, genel olarak kadınların çoğunda, meşguliyyetsizliğin, işsizliğin neden olduğu ataletin kadınları dedikodu ve rekabet gibi “ahlaksızlık”lara sürüklenmesini önlemek üzere, sosyal terbiyeden pay alacakları bir mekânda bulunmalarını sağlamak içindir. *Muhâzarât*’ta Fazıla’nın Remzi ile evliliği süresince kayın validesi ve eltisi ile anlaşamamasının nedeni onların sürekli dedikodu etmesi ve boş boş oturmalarıdır. Bu konuda yazarın yaptığı yorum ise şöyledir:

Her insan için bir şeyle iştigâl eylemek bir emr-i fitrî olup, insanların kimi çiftçilik, kimi san’at-kârlık, kimi gemicilik ve kimi ulûm ve fûnûn, velhâsıl her biri bir şeyle iştigâl eyledikleri halde, işsiz bulunanların ümmî olanları meşguliyyetine doyulamayan okumak, yazmaktan mahrûm olduklarından dedikodu ve fitnelikle iştigâl edegeldikleri, âşikâr olarak görülen ahvâldendir. İşte bu “dedikodu” tabîr olunan çirkin şeyin de kadınlar nezdinde mebzûliyeti işsizlikle cehlin onlarda ekseriyetle mevcûdiyetinden ileri gelmiyor mu? (182)

Fatma Aliye Hanım’ın, kadınların, özellikle ellerini erkeklerden daha yatkın kullanabilecekleri iş mekânlarında çalışmasının verimliliğinden bahseden ilk kadın

olduğu şeklinde değerlendirmelere tabi tutulmasına neden olan , “Terbiye-i İctimâiyye” adlı makalesi, dikkatli okunduğunda Fatma Aliye Hanım’ın öncelikle hangi nedenle böyle bir teklifte bulunduğu daha iyi anlaşılacak dolayısıyla bu ortamları, kadınları bir işle meşgul ederek faydasız meşguliyetlerden uzak tutmak üzere ve kadınların terbiyesinde araç olacak birer mekân olarak düşündüğü görülecektir.

Kadınlar kendi âlemlerine bırakılalı, isrâf ve sefahâten mesul tutulmayalı, hidemât-ı vatandan vazifesiz bulundurulalı, terakkiyat-ı ulûm ve sanayi-i müşarekâtdan alıkonulalı işsizlikten, meşguliyetsizlikten bunların bir takımı arasında en ziyade terakki eden şey dedikodu, yekdiglerine rekabet, bühâtan gibi ahlaksızlıklardır. Atalet ve meskenetin ahlâka su-i tesir olduğu malumdur. Berher ki fabrikalar bir hayli İslâm kadınlarını namus ve edeb dairesinde çalıştırıyor. Bizde basma ve patiska denilen kumaşlar hemen ekmekten sudan sonra gelen havaic-i zaruriyyeden gibidir.

Tinedantela su gibi gidiyor. Bizde bir basma fabrikası sahibini ihya eder. Bu gibi fabrikalar açılrsa kadınların çalışabileceği gibi daireler olamaz mı? Hiç olmazsa tireyi makaraya saracak basmayı katlayacak olan makineleri idare edemezler mi? Daha olmazsa makaraları kutulara basma toplarına denklere de istif edemezler mi? Hala dantela fabrikalarında kadın erkekten ziyade istidat göstermez mi? Bir takım işsiz güçsüz kadınlar bir irada tahtında bir müdire idaresinde bulunsalar terbiye-i ictimâiyyeden hisseyab olsalar iyi olmaz mı? Bu suretle aileler arasında sefaletlere de çaresâz olunmuş olmaz mı?

(114)

Bu alıntıda da görüldüğü gibi Fatma Aliye Hanım'a göre kendi hallerine bırakılan kadınlar, bir işle meşgul olmadıkları zaman atalet dolayısıyla kötü alışkanlıklara yönelmektedirler. Yazar ancak bir iş çevresinde bir araya gelirlerse bu alışkanlıklardan kurtulacaklarını söylemekte, sefalet ile kastettiği maddi anlamda yetersizlikse, bu vesile ile ailelerin de maddi anlamda rahatlayacaklarına dikkat çekmektedir.

Fatma Aliye Hanım, 1898'de *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 184. sayısında başlıksız olarak yayımlanan makalesinde Amerika ve Avrupa'daki kadınların hangi nedenlerle çalışıyor oldukları üzerine yorum yapar:

[A]caba Amerika ve Avrupa kadınlarının çalışıp kazanmak yoluna dökülmeleri yalnız kendilerinin o yola heveslerinden mi yoksa icabât ve ilcâât-ı terakkiyat-ı medeniyeden mi? Parasız kızların kocasız kalmaları, izdivaç için dahi olmazsa kadının kendi masrafı kendinden çıkması aranılmak gibi mesâil gerek izdivaç hususunda ve gerek koca bulamadığı halde geçinebilmek için mi kadınları o cihete rağıb ve mecbur kılmıştır? Buraları muhtâc-ı dikkat mevadâddandır. (1)

Fatma Aliye Hanım, Amerika'da ve Avrupa'da kadınların medeniyet adına mı, kendi hevesleri için mi yoksa gerçekten paraya ihtiyaçları olduğu için mi çalışıyor olduklarını sorgular. Fatma Aliye Hanım, çalışan kadınların kendi rızaları için çalışmadıklarına inandığını ima etmektedir. Bu durumda, Fatma Aliye Hanım'a göre bir kadın, ihtiyacı olmadığında çalışmayı düşünmemektedir. Parası olmayan kızlar, Avrupa'da evlilik şartı olan, kendi masrafını kadının kendisinin çıkarması gerekliliği nedeni ile evlenememekte ve bu durumda evlenemediği için daha çok çalışmak durumunda kalmaktadır. Ancak Fatma Aliye Hanım'a göre bu konular araştırılması ve üzerine düşünülmesi gereken konulardır.

Fatma Aliye Hanım'ın roman kahramanları mecbur kalmadıkça çalışmayı düşünmezler. Çalışıp para kazanmak sadece paraya ihtiyaç duyulduğunda akla gelen bir çıkış yoludur. *Udi* Bedia'ya bir ut alınır ve Musevi bir ut hocası tutulur (37). Hocanın Müslüman bir kadın değil, Musevi bir kadın olması da yine dikkat çeker; çünkü uzun süre Türk romanında “kamusal alanda” görünen ve çalışan kadın Müslüman kadınlar arasından seçilmez. Romana daha sonra dâhil olacak olan Helula ve annesi Nauma da Musevidir (7). Fatma Aliye Hanım'ın *Nisvân-ı İslâm*'da ifade ettiği göre “Bizde hane idaresi zevcelerin, infakı erkeklerin vazifesidir” (140).

Tamer Kütükçü, *Udi*'de kadının “ekonomik özgürlüğünü temin edecek bir iş sahibi olmasının” mesajının verildiğini söylerken bu düşüncesini Bedia'nın çocukluğundan beri kendisini bir müzisyen olarak yetiştirmeye çalıştığını söyleyerek destekler (39). Ancak romanda Bedia ile babasının sadece kendileri için çaldıkları vurgulanmaktadır. Her ne kadar Bedia'nın gençlik dönemi süresince babasından aldığı bu eğitim nedeni ile donanımlı bir hoca olarak ut dersleri vererek hayatını devam ettirebildiğini (40) söylerken haklı olsa da, Bedia ancak “kazanmaya mecbur olduğu” için çalışacaktır. Başkaları için ut çalmasının yanlış anlaşılmasından bile hep endişe etmektedir. Romanın başladığı sahnede Bedia'yı bekleyenler arasında geçen konuşma daha ilk sahneden itibaren bu konuda birer kanıt niteliği taşır:

– Ah! Ne olur mümkün olsa da şurada bize ud dinletse! Bak ne letâfet!

– Ne beyhude söz! Çalmayacağını bilmez misin?

– Evet amma ben onun yerinde olsam pekâlâ çalarım. Onun bu hâlini doğrusu anlamıyorum.

– Anlamayacak ne var? Kendisini çalgıcı hâline koymaktan korkuyor demek. (3-4).

Bedia, İstanbul'a geldiğinde ise romanın içinde bir kişi olarak yer alan Fatma Aliye Hanım, kendisinin udunu dinledikten sonra "Ud denilen şeyin tadı vakıa ancak bu mızrap sanatı ile oluyor. Fakat ne için bu güzel sanattan başkalarını da müstefid ederek istifade etmiyorlar. İstanbul'da herkesin nasıl bir ud merakına düştüğünü görüyorsun! Ah Arabî udu usta bulmak müşkîl oluyor. Herkes bunu istiyor. Ne kadar çok kazanacağını biliyor musun?" demesi üzerine Bedia canı sıkılarak "Sitti! Beni muhtaç bir hâldedir diye size kim söyledi?" diyecektir (208). Bedia'ya göre çalışmak kadın için ancak ihtiyaç dâhilinde yapılacak bir şeydir. Yazar, "Biraderinin verdiği beş liradan ziyade ayda para kazanırsa fena mı olur?" demesinin ardından Bedia'nın hâlâ gücendiğini de görünce "Bu güzel sanattan başkalarının da istifadesi için söylemiş idim" (209) diyecektir.

Fatma Aliye Hanım, kadınların ancak ihtiyaç duyduklarında çalışmalarını vurgulamasının nedeni, eve ekmek getirme sorumluluğunun erkeğe ait bir sorumluluk olduğuna inanmasıdır. *Refet*'te çalışıp kazandığı para ile eve giderken çocukları sevindirmek için bir şeyler alan Refet "merdane" hisler içindedir (58). Refet, eve dönerken canı istese ve cebinde parası olsa da çarşıya uğramaz, esnaf Refet'i hiç tanımaz; bir şey alınması gerekse annesine para verir ve kendisine aldırır. Ancak bu annesini hizmetçi gibi kullanmak fikrinden değildir. Başka bir mahallede paket taşısa da kendi mahallesinde çarşıya çıkmak, kendini herkese öğretmek, çarşı pazar dolaşmak istemez (55). Çünkü "Refet, bir genç kızın mahallede kendi vakarını muhafaza etmesi fikrindedir" yani bu davranışı Refet'in gururundan değil vakarından kaynaklanır (55). Mahalledeki genç kızların "yarım pabuçla bakkalın, sebzevatçının önünde çene çalmalarını ve ellerindeki yüklerle mahalle kahvesinin önünden geçmelerini hoş göremiyor"dur (55). Ancak anne ve babalarının rahatsızlığı ya da birinin ölümü nedeni ile bu işleri yapmak zorunda kalan iki kızı bundan mazur

görmektedir: “İşte o evin erkeği, o hâlde olduğu için kız çalışıyor idi. Bir vücut iki kişi için çalışıyordu. Kızcağız o evin hem erkeği, hem de kadını makamında idi. Hem erkek gibi kazanmaya, hem de kadın gibi evinin işini görmeye mecbur idi” (55). Kızların bu halini gördükçe de kendi haline şükretmekte ve annesinin kıymetini bir kere daha anlamaktadır (56). İşlediği gömleklerin parasını almak üzere bir kandil günü dışarı çıkan Refet, sokakta yiyecek almayı sevmese de simitlerin kokusunu duyunca gayrı ihtiyari durur (57).

Refet’in gözü önüne kendisinin sâkin bulunduğu hane geldi orada kadınlar çocuklar vardı. Fakat o evin erkeği yok idi. Kadınları dahi çalışmaktan, çocuklarla uğraşmaktan simit almaya çıkacak hâlde değiller idi. Nefsini köreltmeye, gönlünün arzularını yenmeye alışkın olan Refet o andaki arzusuna mukavemet edemedi. Etmek de istemiyordu. (58)

Bu davranışı nedeni ile büyük bir mutluluk duyan Refet “Bir hiss-i merdâne ve memnunâne ile” yürümektedir; bu bir “tefahhur-ı merdâne”dir (58). Binnaz, iftiharla ağlarken “Kızım, yavrum, evimin erkeği!” demektedir. Refet ise her defasında olduğu gibi “kendini validesinin kolları arasına” atmaz ve o da annesini kucaklar (59).

Görüldüğü gibi Osmanlıda evin geçimini sağlayan kişinin erkek olması gerektiği dolayısıyla, erkeğin yaptığı işi yapan kadın da “merdane” hislerle kuşatılmakta ve “kadınlık”ı arka plana atılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında kadınlar herhangi bir “meslek” ile uğraşıyorlarsa yaptıkları iş, “kadınlık”larının önüne geçmekte ve kendilerine ayrı bir hal katmaktadır. *Refet*’te Şahap okuduğu gerçek bir hayat hikâyesinde, Roz Meri adlı ünlü bir ressamın, kendisi ile görüşmek isteyen gazetecinin üç saat kadar oturduğu

halde ressamın yanına gelip kendisi ile konuşmaması üzerine kalkıp gittiğini, bunun üzerine ise Roz Meri'nin, "Saatlerce müddet karşısında bilâ-fâsıla resim yaptım. O kadın mı görmek istiyordu, yoksa sanatkâr mı?" dediğini aktarır (96). "Meşahir-i Nisvan-ı İslamiyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas" (*Hanımlara Mahsus Gazete* 9, 1895) adlı makalesinde, İslam âlimi kadınların o âlemin içinde birer şeyhe olduklarını vurgular: "Bunlar kendi hanelerinde hem de hanelerinin yalnız hususi ota ve dairelerinde kadın olup erkekler ile bulundukları vakit yalnız bir şeyhe idiler". Arap şairleri de onlara herhangi bir kadına şiir yazar gibi şiir yazmazlar. "Çünkü o artık bir kadın değil! Bir şeyhedir" (3). Bütün bunlardan, kadının daha önceleri erkeğin dünyasına ait işlerde çalışmaya başladıklarında, kadının kamusal alanda cinsel farklılığını hissettirmeden var olduğuna belki de ancak bu şekilde var olduğunda o ortamda bulunabildiğine dair bir ima vardır. Aksi bir durum belki Osmanlı toplum düzenini tehdit edecektir. Ressamın verdiği cevapta ayrıca, kadınların yaptıkları işin kadın olmalarının önüne geçmesinden duydukları rahatsızlık da vurgulanmış olabilir. Kadınlar, kadın olmaları dolayısıyla değil önce yaptıkları iş ve bu işin kalitesi ile gündeme gelmek istemiş olabilirler.

Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı-Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi* adlı kitabında Müslüman kadının, Osmanlı Devleti'nin hemen her döneminde ticaretle uğraştığını İslâmi görüşün, kadının ticaretle uğraşmasına hoşgörülü baktığını belirtmektedir (24). Fatma Aliye Hanım'ın *Refet* adlı romanında da Refet ve Şule'nin ders aldıkları kadın aslında Kastamonuludur. Kadının memleketinde kendi arazisi vardır ve hesabını kendisi görmektedir (98).

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında, kadının çalışabileceği işlerin öncelikle "iffet" dairesinde olması üzerinde durulmuştur. En çok tasvip edilen meslekse

öğretmenliktir. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında kadının çalışmasının özellikle konu edildiği romanlar *Refet* ve *Udi*'dir. Refet, daha sonra Cumhuriyet döneminde *Çalılıkusu*'daki Feride gibi ile örnekleri artacak olan “öğretmen tipi”nin ilk örneklerindendir. Darü'l-Muallimat okulunu bitirip öğretmen olan Refet çok zor şartlarda bu amacına ulaşabilmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar, Feride'den önce çalışan kadının *Felsefe-i Zenan*'da Zekiye ile görüldüğünü söylemektedir (465). İlber Ortaylı, 19. yüzyılın ilginç, çekici tipinin “muallime” olduğunu söylerken sadece Türkler arasında değil Bulgarlar, Helenler ve Sırp'ların hayatında da halkı okutmaya başlayan öğretmen hanımlar olduğunu belirtir (118). *Udi*'de Bedia da, paraya muhtaç olduğu dönemde anlatıcının tavsiyesi ile ut dersleri vermeye başlayacaktır. Dolayısıyla romanlardaki her iki kadının da meslek olarak öğretmenlik yapması tesadüf değildir. Refet, okulda kitabet sınavında mektep ve tahsil konusunda düşüncelerinin kaleme alınması istendiğinde bütün hocaları ve öğrencileri etkileyecek derecede bir yazı yazar. “Mektep bizi çalınmaz, kaybolmaz bir servet olan ilim ile tezyin edecek ve tarîk-i fazileti gösterecek bir darü'l-edeptir” diyecektir (78). Öğretmenliğin kadınlar için ne kadar önemli bir meslek olduğu üzerinde de durur:

Bir muallime benât-ı vatana yalnız malûmatını nakledecek değil, ahlâk ve terbiyesini de sirayet ettirir. Mektebimizden muallime olmak isteyenlerden başkaları da müstefit oluyor. Dârü'l-Muallimat, bir dârü'l-malûmâtıdır. Nice senelerden beri benât-ı Osmaniyye malûmât sahibi olmak için buraya koşuyor. Bu kadar müddette bir çok muallime meydana getirmiş ise, yüzlerce de malûmâtlı Osmanlı kızları yetiştirmiştir. Mektep, bize vermiş olduğu ilim ve fazlı

musaddık olarak diplomalarımızı elimize verecek, biz de liyâkat-ı sahihamıza ondan sonraki ahvâlimize ispat edeceğiz. (79)

Refet aldığı eğitim doğrultusunda daha önce annesinin cahil olduğu için arayamadığı hakkını da arayacak, kardeşlerinin kendisinden esirgedikleri miras payını almaya çalışacaktır. Kadriye Yılmaz Koca, şer’iyye ve kadı sicilleri ve tereke defterlerinin incelenmesi sonucunda ortaya koyduğu *Osmanlı’da Kadın ve İktisat* adlı çalışmasında İslam hukukunun kadına mülk sahibi olma, mirastan pay alma, vasiyet yoluyla miras bırakma, borç, alış-veriş ve anlaşma gibi iktisadi muamelelerin sorumluluğunu yüklenme hakkı tanımış olduğunu, kadının mülk edinme ve mülkünü dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahip olduğunu belirtir: “Osmanlı toplumunda şeriat hükümlerine ve en az onlar kadar dikkate alınan yerel uygulamalarda *‘kadının korunması’* esas alınmış, mahkemelerde hükmeden kadıların, iktisadi hayatta kadınların da içinde bulunduğu davalarda şeriatla kadına tanınan haklara riayet ederek hüküm verdikleri görülmüştür”(18). Refet’in mirası dolayısıyla romanın sonunda söyledikleri de, Kadriye Yılmaz Koca’nın söyledikleri ile tutarlılık içindedir.

Şimdi oraya gidip de şeriat-ı garrâ-yı Muhammediyenin bir kadını ve bir âcizi dahi nasıl himaye eylediğini onlara gösterir ve kendi malımdan dahi bana para vermeyerek beni mahva çalışanlara parasız iratsız olarak nasıl adam olup meydana çıktığımı mektebin devletin himayesi ve idaresi sayesinde bugün temin-i maişet eylediğimi onlara göstermek isterim! (133)

Ancak özellikle vurgulanması gereken bir gerçek vardır ki Refet’in en büyük ideali öğretmenlik yapmak değildir. Öğretmenlik, roman kahramanının içinde bulunduğu sıkıntıdan onu en çabuk çıkaracak bir çözüm yolu olarak görülmektedir.

Binnaz'ın Refet'e okulunun bitmesine ne kadar kaldığını sorması üzerine Refet, daha Darü'l-Muallimat'ı da bitirmesi gerektiğini söyleyince annesi, kendileri gibi fakirlerin öğretmen olamayacağını düşündüğünü söylemesi üzerine Refet, “Hem de ancak bizim gibi fakirler muallime olurlar. Zenginler, muallime olmak için okumazlar. Malûmât öğrenmek için oraya gelirler” (25) diyecektir. Bu noktada Refet'in bu mesleği sadece hayatını devam ettirecek parayı sağlamak için istediği görülmektedir. Yani Refet kendisine en kısa zamanda ihtiyacı olduğu kadar para kazandıracak “herhangi bir iş” yapmayı düşünmektedir. Refet, ünlü ressamların tablolarının ne yüksek fiyatlarla satıldığını öğrenince, yorgan yastık işlemenin ne zahmetlerle yapılsa bile bu kadar etmediğini ama herkesin de ressam olamadığını düşünürken “Ne olur idi ben de bir ressam olaydım. Bu levha ile şu kadar para kazanır birkaç levha ile istikbalimi temin ederdim” diye içinde geçirir (93). Refet, ressam olsaydı izledikleri bu manzarayı resmederek zengin olabileceğini söylediğinde Cazibe “Lakin, zenginliğe ne kadar hevesin var Refet!” dediğinde Refet şöyle cevap verir:

Kazanmaya mecbur olanların birden kazanmaları daha iyi değil midir? Elde bir sermaye olunca vücudunun müsaadesi olduğu kadar çalışır. Yani artık ihtiyacı için değil, sanatı, şöhreti için çalışır. Geçinmek için çalışmaya ise, her gün, her saat mecburdur. Hasta olsa da mecburdur. Hâli, kudreti olmasa da! O türlü kimseler, ya bütün bütün çalışamayacak derecede vücuttan düşse! Sıhhatini kaybetse!

O hâlde demek ki, vücudu ve sıhhati yerinde iken lüzumu kadar çalışıp istikbâlini temine çalışmak, elbet daha makûl değil midir? Maksadım zenginlik değil, efendim, temin-i maişet! (95)

Refet'in hayallerinin o yaşlardaki genç kızların hayallerine benzemediğini ifade eden yazar, bunun Refet'in evlilikten olan umutsuzluğundan kaynaklandığını daha önce söylemiştir (59). Aslında Refet evlenmek gibi bir ümit besliyor olsaydı belki de çalışmayı bu kadar ciddiye almayacaktır (29). Binnaz'ın hastalanması üzerine Refet, öğretmen olmak isteğı konusunda, “Ben bunu senin için istiyordum” hem sen ölürsen “Beni kim sevecek?” diye dertlenecektir. Refet'in “artık bu dünyada ne işim ve ne vazifem kaldı? Bu miskin ve çirkin vücudu sürüklemek için mi yaşayayım?” (115) demesinde de geleceğe dair bir umutsuzluk söz konusudur. Refet, sevgisini okutacağı çocuklara yönlendirecektir. “Çocukları seveğim. Acaba içlerinden beni sevenler bulunacak mı? Ah! Bu sevmek lezzetinden bir türlü vazgeçemiyorum!” (118). Arkadaşı Şule'nin ihtarlarına rağmen Refet'in “Senin istikbâlin, benim gibi ümitsiz ve neticesiz değil!” diyerek durumunu ifade edecektir (116).

Bedia da daha önce belirtildiğı gibi “mecbur kaldığı” için çalışmayı düşünmektedir. Romanlara, bir şekilde evlilikten umudu olmayanların ve evliliklerinde mutsuz olanların kendilerini başka bir alana yönlendirdikleri görülmektedir. *Udi*'de de Bedia, sevgisini uduna yönlendirecektir: “Onu çalmaktan başka çaresi kalmadı” (171). Bedia, İstanbul'a yerleşip udu ile hayatını kazanmaya başladığı zamanlarda da udunu kucacağını alıp onunla dertleşmektedir: “Bana hıyanet etmedin. Bir zaman eğlencem oldun. Şimdi de medar-ı taayyüküm. Kâsib-i nânımsın! Benim yarım, benim cananım, benim erkeğim sensin” (227-28). Burada yine ut kazanç sağlayan bir nesne olarak Bedia tarafından kişileştirilmekte ve Bedia hayatını devam ettirmesini kendisini yok sayarak uduna bağlamakta ve ona “erkeğim” diyerek daha önce öne sürülen fikirlerin desteklenmesini sağlamaktadır. Bedia, doktorların rahatsızlığı nedeniyle ut çalmayı bırakmasını söylemeleri üzerine, şöyle diyecektir: “Ud benim hem de tahliskârım. Bu ud olmasa idi benim halim ne

olurdu. Bu sevmeye olan istidâd-ı şedidimi nereye hasredebilirdim. Çılgıncasına sevdami nereye sarabilirdim. Bu uslanmaz, ihtiyarlamaz gönlümü ne ile avlayabilirdim. Bu müteessir mütehassis kalbin sevmeye olan ihtiyacını ne ile tahfif edebilirdim!” (233-34). *Enîn*’de ise evliliğin verdiği umutla bekledikleri mutluluğa kavuşamayan Sabahat ve Fehame kendilerini ilme verirler. “Kadınlardan ziyade erkekler içinde büyümüş olan Fehame bir terbiye-i merdane almış olmakla akval ve ahvalinde mertlik muşaaade olunmakta idi” (79). Pek çoğunu zaten önceden okudukları derslerin derinlerine girerler. Felsefeye dalarlar (139).

Görüldüğü gibi kadınlarının çalışmalarına, hayatlarında yaşadıkları birtakım zor dönemler ve hayal kırıklıkları neden olmaktadır. Bu nedenle evlilik içinde sarf edemedikleri sevgiyi ve ilgiyi başka taraflara yönlendirmeye çalışmaktadırlar. Bunun dışında kadının çalışması, “her şey yolunda iken” ortaya çıkan bir durum olarak görülmemektedir. Dolayısıyla kadın, Fatma Aliye Hanım’ın romanlarında daha çok aile içindeki konumu dolayısıyla ön plana çıkmaktadır. Ancak bütün bunlardan, çalışmanın küçümsendiği sonucu çıkarılmamalıdır. Fazıla, Remzi’nin eve bir başka kadın getirmesi ve kendi evine de gidememesi durumunda çok zor durumda kalmış ancak çalışmayı çevrenin tutumu dolayısıyla uygun bulmamıştır. Kardeşine bıraktığı mektuba şunları yazmıştır:

Kardeşim! Zevcim beni hânesinden tardetti... Pederim hanesine kabul etmedi!... Ondan sonra yapılacak bir şey kalırsa o da eldeki birkaç parça mücevharâtla eşyayı satıp, bir odalı bir haneye sığınmak ve sermâye bittiği halde işleyip çalışmak veyahut bir yeri gidip hizmetçilik etmektir. Bunların hiç biri benim yapacağım iş değildir. Ama bunu söylemekten maksadım, hâşâ! Çalışmağı çirkin görmek ve üşenmek değildir. Fakat, zevci hanesinden tardeylediği halde

pederinin kabul etmediği bir kadına âlemin ne nazarla bakabilmesi
mülâhazasıdır. (209)

Fazıla bu zor durumdan sonunda kendini köle olarak sattırarak kurtaracak ve gittiği yerde hizmet ederek yaşamını devam ettirecektir. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında kadın kendisine “uygun” bir işte namusu ile çalışıyor ve bir sanat icra ediyorsa bu çabası takdir edilmektedir. Yani çalışmak olumsuzlanan bir durum olarak da görülmemektedir. Asıl güzelliğin tende değil, canda olduğunu söyleyen anlatıcıya göre (*Refet* 31) işi başında çirkin insanlar bile güzelleşmektedirler. Refet de, “düşündükleri” ve “söyledikleri” nedeniyle güzelleşmektedir. Bu romanın anlatıcısının dilinden şöyle ifade edilir:

O hâlde, o anda Refet güzel olmuş idi. Taaccüp olunmasın! Tecrübe kılınsın! Ne kadar güzel olmayanlar vardır ki, bir kısım hissiyât-ı hüsne ve tefekkerât-ı aliye ile mütehassıs ve mütefekkir bulundukları zamanda, hoş ve latîf olurlar. Tavırlarına, o anda düşündükleri ve hisseyletikleri şeylerin, ulviyetin şân ve heybeti münakis olur. Bunu biz birkaç defalar gördük de öyle söylüyoruz. (31)

Fatma Aliye Hanım, kadınların “uygun” işlerde çalışması koşulu ile işlerinin başında ne kadar güzel olduklarını *Refet* adlı romanında Refet'in dilinden şöyle ifade etmektedir:

Bir sanatkârı güzel görmek isterseniz, onu sanatı başında görünüz!
Bir ressamın en güzel resmine mâlik olmak isterseniz, şövalesi önünde, fırçası elinde olduğu ve işine dalmış bulunduğu anda bir fotoğrafını çekiniz. Hiç de câlib-i nazar olmayan bir piyanist, piyanosunun başına geçtiği ve artık zihni parmaklarının husûle getirdiği ehviye ile meşgul ve gözler, baktığı noktanın tayini müşkil

bir surette dalgın bulunduğu zaman, öyle bir letâfet ve öyle bir melâhat alır ki, o kadın sanki başka birisi imiş gibi gelir. (31)

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında özellikle sanatçı kadınların çalışması üzerinde durması da dikkat çekicidir. Fatma Aliye Hanım, paraya ihtiyacı olan kadının probleminin çözümünü eğitim ile bir meslek sahibi olmasında ya da icra ettiği sanatla ürettiklerinde aramıştır. Her ne kadar *Refet*'te, Refet'in annesi Binnaz dolayısıyla eğitimsiz bir kadının geçinmek için yaşadığı zorluklar ve çalışmak zorunda kaldığı işler dolayısıyla, yoksul kadınların ekonomik problemlerini ele almış olsa da genel olarak romanlarında ekonomik düzeyi yüksek kadınların ailevi ve kişisel problemlerine odaklanmıştır. Bu kadınların ekonomik sorunlar yaşamasının nedeni de zaten aile yaşantısındaki değişikliklerdir. Dolayısıyla, çalışan kadının problemleri ya da kadının çalışması konusu yüksek sınıftan bir kadın olarak Fatma Aliye Hanım'ın öncelikli konularında biri değildir.

Fatma Aliye Hanım, yaptığı tasvirlerle ve kullandığı sıfatlarla *Udi*'de Bedia'nın Nauma'dan hoşlanmasa da onun sanatını yaparken güzelleştğini düşündüğünü söylemektedir. Bedia "Sanatkâr dediğiniz kimler oluyor?.. Siz de kendinizi sanatkârlar sınıfına mı koyuyorsunuz?... Valideniz için anlarım! Evet! Lâkin siz oh!... Helula! Hoplamak, kırtmak ile de sanatkâr olunur mu imiş?" diyecektir (105-06). Güzelliğine rağmen Helula'nın yaptığı iş onaylanmamakta buna karşın yaptığı iş bir sanat icra etmek olduğu için Nauma takdir edilmektedir:

O maskara gibi kıyafetiyle boyalar içindeki suretiyle kanunu kucağında teganni ederken bu kadın pek güzel görünüyordu. Güzellik namıyla kendisinde bir şey bulamadığı hâlde o hâli, o vaziyeti, o bakışı, o çağrısı, o ahvâl-i mecmûası ona bir güzellik veriyor idi. Nauma'nın, bu muğanniye'nin hokkabâzı, cânbâzı, kuklası her ne ise

işte o oynattığı şey yani kızı Helula da Nauma'nın mavalları
pîşrevleri, ağır havaları bitirip oyun havalarına başlamasını beklemek
üzere yanı başında oturuyordu. (9-10)

Ancak görülmektedir ki kadının çalışacağı iş namusunu muhafaza ederek
çalışabileceği bir iş olmalıdır. Fatma Aliye Hanım, *Udi*'de Helula ve Bedia'nın
karşılıklı konuşmaları boyunca her ikisinin de kendisini haklı çıkarmak için
söylediklerinin sonunda, romanının kahramanı Bedia'yı haklı çıkaracak ve sonunda
Helula da Bedia'ya katılacaktır. Yıllar sonra karşılaştıklarında Helula'nın
evlendiğini ve yaptığı işi bıraktığını öğrenecektir (184).

Başlangıçta Helula kazanmak, geçinmek, dul annesini ve küçük kardeşlerimi
beslemek zorunda olduğu için (110) çalışmak zorunda olduğu söyleyerek dul bir
kadının üç çocuğu ile tekrar evlenmesinin zor olduğunu, “kadının kazanmaya
mecbur olduğunda” ise handelerinden, gamzelerinden başka satacak bir şeyinin
olmadığını söyler (112). Bedia'nın bohçacılık, dikiş ve çamaşıra gitmekten
bahsetmesi üzerine ise, Helula, o işlere giderken çocuklarını nereye bırakacağını
üstelik öyle işlerden edinilen para ile geçinilemeyeceğini söyler (112). Bunlar
aslında bugün de çalışan kadının problemleri olarak varlıklarını devam ettiren
sorunlardır. Bedia'nın, Nauma'nın okuma yazma bildiğini öğrenmesi ile komşu
çocuklarına okuma öğretmek için ders verebilecekleri söylemesi üzerine ise Helula,
kendilerine kimsenin çocuklarını göndermeyeceğini söyleyerek erkeklerin ise
kendilerinin koşarak geldiklerini söyleyecektir (113). Bedia, Mail kendisini terk
edecek olursa Şem'i'ye sığınabileceğini düşünerek Helula'ya akrabaları olup
olmadığını sorar. Helula, akrabaları olsa bile kimsenin onların geçimini üzerine
almadığını söyleyerek kendilerinin isteyerek böyle çalışmadıklarını, erkeklerin
onları bu yola teşvik ettiğini söyleyerek sosyal eleştirilerde bulunacaktır:

Bize paralarını saçmak için koştukları kadar eğer ağlayanlara inleyenlere, muhtac-ı muavenet olanlara hayır için, sevab için, insaniyet için koşmuş olsalar belki bizim gibilerine nadiren tesadüf olunurdu. Gün oldu ki ufak kardeşlerimin biri validemin kucağında, biri benim arkamda yüklü olduğu hâlde soğuktan donmuş olan avucumun sabahtan akşama kadar açık durduğu hâlde içine bir onluk yahut beşlik bile düşmediği oldu. (115-16)

Ancak *Muhâzarât*'ta, Fazıla da çok zor durumda kalacak ancak yaşamak için başka çözümler arayacaktır. Helula'nın "İşte Sitti iffet dahilinde dilenmek ile bu surette kazanmak!... Biz her ikisini de gördük!" demesi üzerine Bedia "Fakat dilenmek bir meskenettir. İffet dairesinde kazanmalı!" diyerek Helula'nın anlattıklarına ikna olmadığını gösterir (117). Bedia, Helula'ya büyük bir şairanelikle ne fakirlikler çektiğini anlattığını ama iffet hakkında pek önemsiz bir şeymiş gibi davrandığını "ehl-i iffet" için durumun böyle olmadığını söyleyecektir. Onların iffet dairesinde kazanılmayacak hiçbir şeye tenezzül etmeyeceklerini ve hayatlarından bile iffetleri için vazgeçebileceklerini söyler (118).

Şem'i'nin ölümünden sonra Bedia kendisi ile birlikte Şem'i'nin kızı Mihriban ve sadık kölesi Rüstem'e de bakmak durumunda kalır. Önceleri evdeki eşyaları satarak durumu idare etmeye çalışır. Ancak artık satacak bir şey de kalmamıştır. "Bu hanenin artık çalışacak, kazanacak erkeği kalmamış idi" (212). Rüstem zaten efendisinin ölümüne dayanamayarak hastalanmıştır; Mihriban ise zaten gelmeden önce de hastadır. Bedia o zaman Helula'nın söylediklerini hatırlar: "Kadınlar kazanmaya mecbur oldukta! Onların başka ne sermayeleri var? Başka satacak ne metaları var?" (213). Bedia Helula'ya verdiği cevabı hatırlar; ama bu iki hastanın derhal ilaca ihtiyacı vardır: "Ezilmek değil çalışmak, kazanmak lâzım idi.

Fakat nasıl?... Evet! Yine nasıl?... Ne sermayesi vardı? Ne yapabilecek idi.

Düşünüyordu. Satacak eşya kalmadı!... Artık ne satacak idi? Kendinden, kendi vücudundan başka şeyi kalmamış idi?” (224).

Bedia, kendisine hürmet edenlerin bu hastaları kabul etmeyeceğini bilerek kendi sağlığını da korumak gerektiğini, bu hastalar içi ayakta kalmak gerektiğini düşünürken aklından şunlar geçmektedir:

Bedîa'nın malik olduğu şey yalnız o vücut idi. Ne suretle istifade olunacak idi. İşte yegâne malik olduğu şeyi satmak! Helula'nın dediği gibi şive, hande, işve, gamze gibi metalarını para ettirmek de kabil idi. Hem Bedîa Nauma ile Helula gibi iki vücudun yerini tutar bir vücut idi. Saz, ses, gençlik bir Nauma bir de Helula'dan ibaret iken Bedîa ikisini de câmi idi. Bu da onlar kadar kazanabilirdi. Bu da elmaslara, altınlara müstağrak olabilirdi. Bu hatıralar zihninden geçtikçe titriyordu. “Kabil değil!” diyordu. Bu vücudun handelerinden, işvelerinden değil sa'yinden istifade etmeli diyordu. Helula'nın söylediği metalarını değil! Nauma gibi sazını sesini de değil! Asar-ı sa'yini satmalı! Kırılarak, süzülere, işve-bâzlık, dil-şikârlık ile “Yâ leylî”leri değil ciddi tavırla, tünd çehre ile namus dairesinde “do re mi fa sol” satmalı! Namus dairesinde kazanmalı! diyordu. (215-16)

Bedia'nın, yazardan kendisine ut dersi vermek için birkaç öğrenci bulmasını istemesi üzerine yazar, kendisine öğrenci olmak isteyen çok kişi olacağını ancak gideceği evlerin “uygun” yerler olduğundan emin olmadan gitmemesi gerektiğini söyleyecektir: “Haber vermek için de adreslerini alırsın. Bu birkaç gün zarfında hiç tevâtür etmeksizin, bir şey sezdirmeksizin münasebetsiz bir haneye, familyaya

girecek olursan derhâl bütün muteber müşterilerini kaybedersin! Bu noktaya dikkat lâzımdır” (218-19). Bu noktada yine “kadının iffeti”nin korunması söz konusu olmaktadır.

Bedia, bir yandan ders verirken kendisi de hocalardan ders almaya devam etmekte, şarkılar bestelemektedir (223). Zaten asıl istediği geçimi için ihtiyacı olan parayı sağlayacak bir gelir aracı edindikten sonra sadece kendi istediği için ut çalmaktır. Bu nedenle en çok şikâyet ettiği konu kendine ayıracak zamanının olmamasıdır. Yazara, kazandığı para ile bir ev almak istediğini söylerken “Ben böyle şeylerden anlamadıktan başka vaktim de hiç müsait olmadığını bütün saatlerim satılmış olduğunu bilirsiniz” (224-25) diyecektir. Evden sonra geçinebilmek için bir de bir de dükkân parası toplayıp sonra dinlenmek istemektedir: Artık yalnız kendi keyfi, kendi zevki için sevgili udunu çalacak!... Şimdi okşadığı sevdiği, yalnız iken musahabe eylediği ududur. Udunu kucağına alıp sarılarak der ki:

Beni hiçbir zamanda terk etmeyen, ağuşumdan kaçmayan yar-ı
efkârım! Enis-i canım! Dertlerimi dinleyen, kalbimi anlayan
sırdaşım! Bana daima refakat eden yoldaşım! Beni yalnız sen terk
etmedin, benden yalnız sen geçmedin, bana hıyanet etmedin! Bir
zaman badî-i telezzüz ve tezevvukum, eğlencem oldun. Şimdi de
medâr-ı taayyüşüm! Kâsib-i nânımsın! Benim yarım, benim cananım,
benim erkeğim sensin!” (227-28).

Görüldüğü gibi Bedia, “Sevgili udunu, kendi tabiri vechile maşukunu, cananını bir alet-i ticaret olmaktan kurtaracak, onu kendi için çalacak idi” (228). Refet de okul dışında aldığı dersleri başkalarına ders verip para kazanmak için bırakmak zorunda kalacak ve kendisine zaman ayırmak için paraya ihtiyacı olduğunu düşünecektir.

Virginia Woolf da, eğer anneleri ve büyük anneleri kendilerine yeterli para bırakmış

olsaydı “bu akşam burada rahatça oturuyor olabilirdik ve sohbetimizin konusu arkeoloji, botanik, antropoloji, fizik, atomun yapısı, matematik, astronomi, rölativite ya da coğrafya” olabilirdi (25) derken aynı nedenden şikâyet etmekte, kadınların maddi imkânsızlıklar nedeni ile kendilerine vakit ayıramadıklarını söylemektedir.

Bedia’nın hastalar için ayakta kalmak zorunda olduğunu ve çalışmak için sağlıklı olması gerektiğini Fatma Aliye Hanım romanlarında kadının çalışabileceği işler noktasında vurgular. Bedia, geçinmek için bir çare ararken Helula’ya dikiş ve çamaşıra gitmek gibi işleri tavsiye ettiğini ancak şimdi kendisinin bu işlerle ailesini geçindiremeyeceğini anlaması üzerine ut dersi vermeye başladığı görülmektedir. Üstelik Bedia’nın *Refet* adlı romanı okuyup bu tarz işlerde çalışmanın kadının sağlığının çok çabuk bozulmasına neden olduğunu da bilmektedir. Yani Fatma Aliye Hanım bu konuyu daha önce *Refet*’te ele almıştır.

Refet annesinin hizmetçilik yaparak her geçen gün bedeninin sıhhatini kaybettiğini ve bunun kendisini çok üzdüğünü, ikisini de bu sıkıntıdan kurtarmak için öğretmen olmak istediğini söyleyecektir (26). Refet, mahalledeki kadınların çalıştığı işler hakkında şöyle düşünmektedir:

Öyle çamaşır, tahta, dikiş gibi şeylerle nafakalarını tedarik edenlerin yani; kendini yalnız onunla geçindirebileceği için, daima o yolda çalışanların vaktinden evvel vücutları harap olduğunu ve ancak gençlik zamanlarında çalışabilip, sonra vaktinden evvel sıhhatleri muhtel olduğunu görüyorum. Onları görüp de senin için korkuyorum nine! (26)

Josephine Donovan da, kadınların kazanç getiren işlerden uzak tutulduklarını ve yaptıkları işlerden erkekler ile eşit ücret alamadıklarından şikâyetçi olduklarını

aktarmaktadır (26). Woolf ise belki biraz daha iyi şartlara sahiptir ancak aynı nedenlerden şikâyetçidir:

Bundan önce geçimimi sağlamak için şurada bir düğünün orada bir gösterinin haberini bildirerek gazetelerden geçici işler dileniyordum, zarfların üzerine adres yazarak, yaşlı hanımlara kitap okuyarak, yapma çiçekler yaparak ve bir yuvada küçük çocuklara alfabeyi öğreterek birkaç pound kazanıyordum. 1918'den önce kadınlara açık olan başlıca işler bunlardı. (42)

Woolf da, kadınların ilerde kendilerinde esirgenen her alana girdiklerinde ise kömür taşıyarak, lokomotif kullanarak, kadınların korunan cins olmaktan çıkıp asker, denizci ya da işçi olduklarında erkeklerden daha çabuk yıpranacaklarına dikkat çekmiştir (45-46). Refet de anlattığı nedenlerden dolayı ikisini de geçindirebilecek bir işe ihtiyaç duyduklarını, eğer kendisi de annesi gibi işlerde çalışacak olursa sağlığı dolayısıyla annesi kadar bile dayanamayacağını söyleyerek o zaman kendilerini kimin bakacağını soracaktır. Refet “Geçen gün küçük hanımefendi, bir Fransızca gazetede okuyordu. El dikişine çalışan kızlar, odalarda kapalı kalmaktan ziyâ-yı şemsten ve hareketten mahrum bulunmaktan geceli gündüzlü, başını eğip, gözünü yormaktan ...” diye aktarırken annesine, “Ölmekten korkuyorum sanma. Ömrümüz olduğu müddet çalışamaz hâle gelmeyelim diye, korkuyorum” (28) diyecektir.

Fatma Aliye Hanım'ın roman ve makalelerinde kadının çalışması konusunun nasıl ele alındığına bakıldığında üzerinde durulan konuların belli başlıklar altında toplanabileceği görülecektir. Öncelikle kadını çalışmaya mecbur bırakan sorunlardan hareket edilmiş, kadının çalışması söz konusu olduğunda ise bedeninin çabucak yıpranacağı işlerdense edindiği bir meslek ve beceri doğrultusunda ve “ıffet”

dairesinde çalışması gerektiği vurgulanmıştır. Kadının çalışmasının belli durumlarda ihtiyaç halinde söz konusu olduğu belirtilirken, çalışmanın kadınları meşguliyetisizlikten kaynaklanan kötü alışkanlıklardan da uzak tuttuğuna değinilmiştir.

SONUÇ

Tanzimat döneminde yoğun bir şekilde tartışılan kadın sorununun Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında nasıl ele alındığının incelendiği bu tezde, tartışmalar çerçevesinde belirlenen başlıklar altında belli bazı sonuçlara varılmaya çalışılmıştır. Feminizm, Osmanlı kadın hareketinde de yankısını bulmuş ancak toplumsal, dinî ve kültürel farklar dolayısıyla farklı şekillerde algılanmıştır. Bu tezin konusu Osmanlı kadın hareketi olmadığı için bu konu üzerinde ayrıntılarıyla durulmamıştır; ancak Osmanlıda da farklı talepler içinde olan kadınların var olduğu, konu hakkında yapılan araştırmalardan takip edilebilmektedir. İngiltere ve Fransa'daki kadın hareketinden haberdar olan Fatma Aliye Hanım'ın feminizmi nasıl değerlendirdiği ise, makalelerinden izlenebilmektedir.

Fatma Aliye Hanım, ilk romanını yayımladığında otuz yaşındadır. Yani gençlik yılları ürünü verdiği söylenemez. Yazar bütün romanlarını 1892-1910 yılları arasında yazmıştır. Makalelerini de bu yıllar arasında yayımlamıştır. Kısa denilebilecek sürede farklı türdeki kitapların yanında, beş roman ve çok sayıda makale de yayımlayan Fatma Aliye Hanım'ın yazı serüveni süresince savunduğu görüşlerde herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir. Fatma Aliye Hanım, yazdığı romanlarda, roman kişileri için kimi zaman aynı isimleri tercih etmiştir. Hatta *Udlî*'nin roman kahramanı Bedia, *Enîn* adlı romanda bir ut hocası olarak görülmektedir. Bu bakımdan Fatma Aliye Hanım'ın bütün romanları ile birbirinin devamı olan büyük bir roman yazmaya çalıştığını söylemek iddialı olsa da, bu denemenin ilginç olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Fatma Aliye Hanım'ın makaleleri bu tezin de yol açıcı verileri olmaları bakımından ayrı bir bölümde incelenmiş, Fatma Aliye Hanım'ın makalelerindeki hâkim söylemin ne olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak Osmanlıdaki kadın sorununun farkında olan Fatma Aliye Hanım, sorunları inkâr etmemekle birlikte çözümün kadın ve erkeklerin birlikte çalışmalarına bağlı olduğunu düşünmekte, Osmanlı içindeki kadın erkek tartışmalarının bir çatışmaya dönüşmesinden endişe etmekte ve Osmanlı kadınlarına Avrupalı feminist kadınları değil İslam kadınlarını kendilerine örnek almaları yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Fatma Aliye Hanım'ın yazdığı roman ve makaleler incelenirken içinde bulunduğu zaman dilimi ve mekân doğrultusunda incelenmeli bugünün bakış açısından değerlendirilmemelidir. Böylelikle Fatma Aliye Hanım'ın Avrupai anlamda bir feminist olmadığı görülmekle birlikte gerçek anlamda kadın konusuna nasıl yaklaştığını anlamak da mümkün olabilmektedir.

Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında kadın sorununu nasıl ele aldığını ortaya koymanın önemi, yaşadığı dönemde genellikle erkekler tarafından değerlendirilen konulara bir kadın yazar olarak Fatma Aliye Hanım'ın nasıl yaklaştığının anlaşılmasını sağlamasından kaynaklanır. Ancak bu tezi önemli kılan bir başka neden de, daha önce Fatma Aliye Hanım ve romanları üzerine yazılan incelemelerde tespit edilen hatalı yargıların bu tezde düzeltilmesi ve Fatma Aliye Hanım'ın kadın konusunda kendi tezinin ortaya koyulmasıdır.

Tanzimat dönemi boyunca edebi eserlerde de en çok tartışılan konulardan biri olan kadının aile içindeki konumu ve evliliğe dair problemlere Fatma Aliye Hanım'ın nasıl yaklaştığı, aşk hakkında ne düşündüğü, evlilik kurumu hakkındaki değerlendirmeleri tezin ikinci bölümünde ele alınmıştır. Bu bölümde Fatma Aliye Hanım'ın görücü usulü evliliği eleştirdiği kadar evlilik öncesi aşkı da eleştirdiği ve

sakınılması gereken bir duygu olduğunu düşündüğü görülmüştür. Muhafazakâr yazarların romanlarında görülen, evliliğin kutsal bir kurum olduğu, gençlerin kendilerini evliliğe götüren süreçte evliliğin kendilerine yükleyeceği sorumluluğun ve eşlerine karşı görevlerini öğrenmeleri ve mantıkları ile hareket etmeleri gerektiği, duygularına kapılmamaları gerektiğine ve genel olarak ailenin önemine yapılan vurgu, Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında sıkça görülmektedir. Kadının aile içinde bir anne olarak da büyük önem taşıdığı önemle üzerinde durulan konulardan biridir.

Feminist edebiyatın ürünlerinde kadın sorunlarının ele alınmasının yanında, bu sorunlara politik çözümler de önerilir. Ancak kadın sorunlarının yer aldığı bütün metinlerin feminist edebiyatın ürünü olduğunun söylenmesi ve bu eserlerin yazarlarının da feminist olarak nitelendirilmesi yanlımlara yol açabilir. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarında da kadın sorunlarının ele alındığı doğrudur. Ancak önerdikleri çözümler bakımından Fatma Aliye Hanım'ın romanlarının, yazarın referansları da göz önünde bulundurulduğunda feminist edebiyatın bir ürünü olduklarını söylemek mümkün olmamaktadır. Fatma Aliye Hanım'ın romanlarının feminist okumalarında ortaya çıkan sorunlar da bundan kaynaklanmaktadır. Fatma Aliye Hanım, *Taaddüt-i Zevcât Zeyl*'de (1899) “Şu satırları kadınlığı müdafaa fikriyle dahi yazmıyorum” (5) diyerek çabasının, Avrupalı anlamda bir feminizmden uzak olduğunu da ifade etmiş olur. Özellikle İslam kadınlarına dair verdiği örnekler, Fatma Aliye Hanım'ın aile konusunda takındığı tavır ve bir hedef olarak gösterdiği Asr-ı Saadet dolayısıyla, Fatma Aliye Hanım'ın tavrı muhafazakâr Müslüman olarak tanımlanmalıdır.

Tezin üçüncü bölümü olan “Kadın ve Edebiyat” bölümünde ele alınan Fatma Aliye Hanım'ın kadın okur hakkındaki yorumları da dikkate değerdir. Daha önceki Tanzimat romanlarında görülen kadına, alternatif örnek bir kadın tipi çizmeye

alışan Fatma Aliye Hanım, okuduğu her Şeyden etkilenen “kadın okur” olgusu yerine, oldukça modern bir okuma olan okur merkezli okumayı ima edecek görüşler sunmuştur. Fatma Aliye Hanım’a göre aslında okunan eser aynıdır ama onu okuyan kişiler farklı anlamlar çıkarmaktadırlar. Fatma Aliye Hanım’ın gelmek istediği nokta, okuyucunun romandan isabetli bir sonuç çıkarabilmesi için belli bir entelektüel birikime ve doğru ile yanlışı ayırabilecek olgunluğa ulaşması gerektiğidir. Fatma Aliye Hanım’ın kuramsal anlamda kadın yazar üzerine ne düşündüğünü bilmek mümkün olmasa da bu noktada da Osmanlı kadınlarını, yine örnek gösterdiği Müslüman kadınlar dolayısıyla yazmaya teşvik ettiği söylenebilir. May Ziyade’nin söylediklerinde de görüldüğü gibi aslında Fatma Aliye Hanım, kendisinden sonraki kadın yazarlara nc olmuş bir isimdir. Türkçe yazdığı halde Lübnanlı bir yazar olan May Ziyade’nin ilgisini çeken ve May Ziyade tarafından ilk kadın yazarlar arasında anılan Fatma Aliye Hanım’ın Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı tarihinde, roman incelemelerinde ve Türk kadın yazarların referansları arasında pek de yer almaması bu tezin gerekliliğini ve önemini de pekiştirmektedir. Ayrıca Fatma Aliye Hanım’ın romanlarının “gündelik kadın dili”nin kullanımı ve yapılan betimlemeler bakımından daha nceki Osmanlı romanları ile karşılaştırıldığında belli bir kadın bakış açısına sahip oldukları görülmektedir.

Tezin son bölümünde ele alınan kadının çalışması meselesinde de Fatma Aliye Hanım’ın kadının çalışmasına nasıl yaklaştığı, makalelerinde bu konun nasıl ele alındığı incelenmiş, romanlarında da bu konunun uygulamaları grlmştr. Ancak mecbur kaldığında çalışmayı düşünen kadın kahramanların asıl istedikleri, ihtiyaçları olan parayı biran önce sağlamak ve kendi istedikleri işlere vakit ayırmaktır. Kadının çalıştığı işler noktasında da problemler ele alınmış, kadınların erken yaşta sağlıklarını kaybedecekleri işlerde alışmalarındansa bir meslek

edinmeleri ve her şartta “ıffet dairesi”nde çalışmaları gerektiği vurgulanmış ancak kadının ekonomik özgürlük adına çalışıyor olduğuna dair görüşlere feminist edebiyattaki kadar yer verilmemiştir.

Fatma Aliye Hanım’ın romanları esas alınarak yapılan incelemelerin sonunda, Osmanlı edebiyatına dair yapılan incelemeler dolayısıyla, romanlarının Tanzimat romanına eklemlenmesini sağlayan ortak özellikler taşıdığı, daha önce erkek yazarlar tarafından ele alınan sorunların ilk defa bir kadın yazar tarafından sorunsallaştırılmış olduğu görölmüştür. Müslüman bir Türk kadın yazar olarak Fatma Aliye Hanım’ın kadın sorunlarını ele aldığı romanlarındaki hâkim söylemi, Fatma Aliye Hanım’ın referansları ve bu referanslar dolayısıyla sunduğu çözüm önerileri ile kurgulanmıştır. Bütün bunların sonucunda Fatma Aliye Hanım’ın romanları yüzeysel olarak feminist okumaya yatkın gibi görünseler de, daha dikkatli bakıldığında romanlarda Fatma Aliye Hanım’ın öncelikle ele aldığı problemlerin yani sorun algısının muhafazakâr Müslüman bir bakış açısına göre şekillendiği görölmektedir. Dolayısıyla yazarın önerdiği çözüm önerileri ve gösterdiği referanslar da İşlam kaynaklıdır. Bu da Fatma Aliye Hanım’ın romanlarının Avrupai anlamda bir feminist okumaya tabi tutulmasının hatalı olduğunu göstermiş ve feminist okumalar sonucunda ortaya çıkan “tutarsızlıklar”ın Fatma Aliye Hanım’dan değil yapılan okumadan kaynaklandığını kanıtlamıştır.

Seçilmiş Bibliyografya

- Ahmet Mithat Efendi. *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*. Osmanlıcadan çeviren Bedia Ermat. İstanbul: Sel Yayıncılık, 1994.
- . *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti*. Çev. Lynda Goodsell Blake, Yayına haz. Müge Galin. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1998.
- . “Kârîîn-i Kirâma”. *Muhâdarât*. Fatma Aliye Hanım.
- Ahmet Mithat, Fatma Aliye. *Hayâl ve Hakikat*. İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.
- Aksoy, Nazan. “Fatma Aliye Hanım’ın ‘Muhazarat’ında Kadın Açısı”. *Batı ve Başkaları*. İstanbul: Düzlem Yayınları, 1996. 85-102.
- Aktaş, Cihan. “İslamcı Kadının Hikayesi”. *Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*. Editör Yıldız Ramazanoğlu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000. 171-89.
- Andı, M. Fatih. *Roman ve Hayat*. İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Aşa, Emel. “Fatma Aliye Hanım, Hayatı, Sanatı, Eserleri, Fikirleri”. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1993.
- Bekiroğlu, Nazan. *Şair Nigâr Hanım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Çaha, Ömer. *Sivil Kadın*. Ankara: Vadi Yayınları, 1996.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Çeri, Bahriye. “Bir Kadın ve Ahmet Mithat Efendi”. *Tarih ve Toplum* 203 (Kasım 2000): 29-34.
- Çetin, Nurullah. “II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı (1878-1908)”. *Hece* 65/66/67 (Mayıs Haziran Temmuz 2002): 34-52.
- Donovan, Josephine. *Feminist Teori*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Durakbaşı, Ayşe. *Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Esen, Nüket. “Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu”. *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Agah Sırrı Levend hatıra sayısı I, Vol. 24, Cambridge: Mass, 2000.

- . *Türk Romanında Aile Kurumu*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1991.
- . “Türk Romanının Edebi Annesinden İki Eser Hoş Bir Tesadüf”. *Virgöl* 58 (Ocak 2003): 49-50.
- Fatma Aliye Hanım. “Bablulardan İbret Alalım”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 2. 1895: 2-3.
- . “Başlıksız”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 184. 1898: 1-2.
- . “Başlıksız”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 191. 1898: 1-2.
- . “Başlıksız”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 193. 1898: 2.
- . “Başlıksız”. *Tercüman-ı Hakikat* 4072. 1892: 5-6.
- . *Enîn*. Yayımlanmamış Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2002.
- . “Eslâf-ı Nisvân”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 87. 1896: 1-2.
- . “Eslâf-ı Nisvân: Arap Kadınları”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 86. 1896: 1-2.
- . *Hayattan Sahneler (Levâiyih-i Hayât)*. Hazırlayan ve Çeviren. Tülay Gençtürk Demircioğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- . “İlk Mekteb”. *Tercüman-ı Hakikat* 4023. 1892: 6-7.
- . “İlm ve Cehl”. *İnkılâb* 7. 4 Eylül 1909: 1-2.
- . “İnsâniyyet”. *Ümmet* 9. 1909: 9-11
- . “Kadınlar Dünyası Ceride-i Muhteremesine”. *Kadınlar Dünyası* 141: 6.
- . “Madam Montagu”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 5. 1895: 1-4.
- . “Madam Montagu”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 6. 1895: 1-4.
- . “Makbule Leman”. *Nüşa-i Fevkalade*. (Tarih ?): 28-29.
- . “Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 8. 1895: 3-4.
- . “Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 9. 1895: 2-3.
- . *Muhâdarât*. Yayına hazırlayan H. Emel Aşa. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996.
- . “Mütercime-i Meram’ın Mektubu”. *Tercüman-ı Hakikat* 3549. 1890: 5-6.

- . *Nisvan-ı İslam*. Mübeccel Kızıltan.
- . “Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 91. 1896: 5-6.
- . “Nisvân-ı İslâm ve Bir Fransız Muharriri”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 92. 1896: 2-3.
- . *Refet*. İstanbul: yy, 1896.
- . *Udî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1898.
- . “Şebâbet”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 185. 1898: 1-2.
- . “Ta’lîm-i Terbiye-i Benât-ı Osmâniyye”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 37. 1896: 1-2.
- . “Terbiye-i İctimâiyye”. *İnkılab* 8. 1909: 113-15.
- . “Üss-i İmlâ Hakkında”. *Tercüman-ı Hakikat* 3728. 1890: 6.
- . “Varaka-i Mahsûsa”. *Tercüman-ı Hakikat* 3519. 1890: 5.
- . “Varaka-i Mahsûsa”. *Tercüman-ı Hakikat* 3528. 1890: 5.
- . “Varaka-i Mahsûsa”. *Tercüman-ı Hakikat* 3534. 1890: 5.
- . “Vâlîde”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 190. 1898: 1-2.
- . “Ziyâ-yı Esefengiz”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 187. 1898:1-2.
- . “Zevce”. *Hanımlara Mahsus Gazete* 186. 1898: 3-4.
- Fatma Aliye, Mahmut Esat. *Taaddüd-i Zevcât Zeyl*. Konstantiniyye: Tahir Bey Matbaası, 1899.
- Galin, Müge. “Fatma Aliye Hanım: Osmanlı Kadınının Sesi”. *Fatma Aliye Hanım yahut Bir Muharrir-i Osmaniye’nin Neşeti*. Ahmet Mithat Efendi. 13-33.
- Göbenli, Mediha. “Fatma Aliye Hanım ve Şair Fıtnat Hanım”. *Tarih ve Toplum* 203 (Kasım 2000): 35-40.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.
- Gülnaz, Muallâ. “Nisvân- İslâm”. *Osmanlıdan Cumhuriyete Kadının Tarihi Dönüşümü*. Editör Yıldız Ramazanoğlu. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000. 81-111.
- Gürbilek, Nurdan. “Erkek Yazar, Kadın Okur”. *Kadınlar Dile Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. 275-305.

- Heilbrun, G. Carolyn. *Kadının Özyaşamını Yazarken*. Çeviren Yurdanur Salman, Gülşat Aygen. İstanbul: YKY, 1992.
- “İlk Kadın Roman Yazarı, İlk Felsefe yazarı: İmza: ‘Bir Kadın’”. *Express* 5/12 Mart 1994: 30. (Yazarı belirsiz)
- İzbek, K. Kurtuluş. “Avrupa, Amerika ve Arap Basınında Bir Türk Romanı: ‘Dağarcıktan Ödemeler’”. *E Edebiyat* (Aralık 2002): 24-26.
- Kandiyoti, Deniz. “Cariyeler, Fattan Kadınlar ve Yoldaşlar: Türk Romanında Kadın İmgeleri”. *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 1997. 133-48.
- Kırtıl, Ogün. “Fatma Âliye ve Muhâdarât’ı”. *Kadın Araştırmaları Dergisi* 8. (2003): 101-26.
- Kızıltan, Mübeccel. *Fatma Aliye Hanım Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvan-ı İslam*. İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1993.
- . “Mübeccel Kızıltan ile Fatma Aliye Hanım üzerine...”. Röportajı yapan. Bürkem Cevher. *Boğaziçi Dergisi* (Sonbahar 94): 64-66.
- . “Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım”. Fahir İz Armağanı, *Journal of Turkish Studies — Türklük Araştırmaları Dergisi*, Harvard Üniversitesi, 1990. 283-322.
- Kızıltan, Mübeccel ve Tülay Gençtürk. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu I*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1993.
- Koca, Kadriye Yılmaz. *Osmanlı’da Kadın ve İktisat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kütükçü, Tamer. “Fatma Aliye’nin Udi’sinde Kadın ve Müziğin Modernizasyonu”. *Varlık* (Ekim 2004): 36-42.
- Mardin, Şerif. “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002. 21-79.
- Michel, Andree. *Feminizm*. Çeviren Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bakış I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Necatigil, Behçet. “1892’de Çıkan ‘Muhâdarât’ı Batıda da Tanınan İlk Kadın Romancımız: Fatma Aliye Hanım”. *Milliyet Sanat Dergisi* 240 (13.07.1977): 13-15, 33.
- Oktar, Tiğince. *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı-Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.

- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2004.
- Paker, Saliha. "Unmuffled voices in the shade and beyond: women's writing in Turkish". *Textual Liberation European Feminist Writing in the Twentieth Century*. Ed. Helena Forsas-Scott. London: Routledge, 1991. 270-300.
- Şemseddin Sami. *Kâmûsu'l-A'lâm*. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Taşçıoğlu, Muhaddere. *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*. Ankara: Akın Matbaası, 1958.
- Toska, Zehra. "Haremden Kadın Partisine Giden Yolda Kadın Dergileri Gündemleri ve Öncü Kadınlar". *Defter* 21: 116-42.
- Zehra Hanım. *Aşk-ı Vatan*. Haz. Zehra Toska. İstanbul: Oğlak Yayınları, 1994.
- Woolf, Virginia. *Kendine Ait Bir Oda*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Ziyade, May. "Warda al-Yaziji". *Opening The Gates: A Century of Arab Feminist Writing*. Ed. Margot Bardan ve Miriam Cooke. Blomington: Indiana Üniversitesi, 1990. 240-43.

ÖZGEÇMİŞ

Firdevs Canbaz, 1980 yılında Ankara’da doğdu. 1998 yılında girdiği Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden 2002 yılında mezun oldu. Hâlen Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü’nde lisansüstü eğitimini sürdürmektedir.

